

Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark etableres¹

Af Ebbe Kaas²

ebbekaas@hotmail.com

Resume:

Sangevangelisten, Oscar Ahnfelt, bragte den rosenianske evangelieforståelse til Danmark 1849. Samhørigheden mellem rosenianske grupperinger i Østdanmark og Skåne udbygges i 1870'erne.

Kodeord:

Nyeangelismen. Luthersk Missionsforening. Ahnfelt. Chr. Møller. Anders Olsson.

¹ Artiklen er tidligere publiceret som fagfællebedømt artikel i Lars Brixen (red.), *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*, (Rønne: ELM-forlag 2020), 79-125. Artiklen er formelt tilpasset *eMissio*, hvilket ses på første side af artiklen. Oversigtskortet i artiklen er lavet af Carsten Hestbech.

² Ebbe Kaas, født 1959 på Bornholm. Læreruddannet fra Herning Seminarium 1985 med historie og kristendom som linjefag. Landssekretær for Luthersk Missions børne- og juniorarbejde 1985 – 1989. Efterskolelærer 1989 – 1992. Efterskoleforstander på Sædding Efterskole 1992 – 2004. Folkeskolelærer 2004 – 2007. Siden 2007 skoleleder på Brændstrup kristne Friskole. Prædikant i Luthersk Mission siden 1983. Medlem af Budskabets redaktion 1991 – 2006. Medlem af Dansk Bibel-Instituts Styrelse 2015-2020.

Indledning

Denne artikel vil beskrive forbindelsen mellem Østdanmark (Nordsjælland, København og Bornholm) og Skåne inden for den rosenianske vækkelse i perioden 1849 – 1874. Den historiske undersøgelse vil redegøre for, hvordan forbindelsen blev etableret, udbygget, og på hvilken måde og under hvilke former den gensidige kontakt blev opretholdt over Øresund og Østersø, både organisatorisk såvel som personelt.

Fremstillingen i denne artikel har som basis Kaas' og Larspers' artikel fra 2010 "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus", som der hyppigt henvises til.³

Nærværende artikel indeholder imidlertid en helt ny beskrivelse og en ajourføring af de historiske undersøgelser samt inddragelse af nye kildetekster.

Forbindelsen mellem Skåne og Østdanmark etableres

Den rosenianske⁴ bevægelse kom til Danmark gennem den svenske sangevangelist Oscar Ahnfelt⁵ (1813 – 1882). Ahnfelt ankom til Helsingør allerede i 1849, og gennem hans besøg hos en

³ Ebbe Kaas och Torbjörn Larspers, "Dyre Broder! Nåd och frid i Jesus", i *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrögnä Vänner 1911. Rapport från forskningsseminarium på Johannelunds teologiska högskola 20-21 april 2010*, redaktörer: Torbjörn Larspers och Rune Imberg, (Uppsala 2010), 97 - 151

⁴ Udtrykket "roseniansk bevægelse" eller "roseniansk vækkelse" bruges mange gange i denne artikel. Indenfor svensk kirkehistorisk forskning skelnes mellem den "nyeangeliska rörelsen", som foruden den statskirkeetro del af den rosenianske vækkelse også omfatter Svenska Missionsförbundet, og udtrykket den "rosenianske väckelserörelsen". Sidstnævnte begreb betegner altså typisk den mere statskirkeloyale del af vækkelsen, men dog meget ofte statskirke- og præstekritiske. Inden for danske kirkehistoriske fremstillinger bruges begreberne ikke så konsekvent se f.eks. J.L. Balling og P.G. Lindhardt. *Den nordiske kirkes historie* (København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1979), 314-315. Torbjörn Larspers, 2012. *Konfessionalitet och medbestämmande. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens struktur och den nyeangeliska väckelserörelsens regionala nivå fram till 1922*, (Stockholm: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia), 13-15.

⁵ Oscar Ahnfelt var ansat i missionsselskabet The American and Foreign Christian Union, samme selskab som Rosenius. Se Gunnar Westin, *George Scott och hans verksamhet i Sverige I* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse 1929), 627; Sven Lodin, *C.O. Rosenius, hans liv och gärning* (Stockholm: EFS 1956), 112. The Foreign Evangelical Society blev stiftet i 1839 og i 1849 sluttet sammen med bl.a. The Union of the American Protestant Society (1844-1849) og The Christian Alliance (1842-1849), hvorefter navnet var "The American and Foreign Christian Union". Man støttede missionærer og grupper af evangeliske kristne i Europa, Canada og Sydamerika. Fra 1884 støttede man ikke længere missionærer rundt om i verden økonomisk. Hovedkontoret lå i New York City, og i perioden 1850-1884 udgav man månedsbladet The Christian World. Se endvidere Westin, *George Scott*, 628, note 42-45; se ligeledes Ernst Newman, *Evangeliska Alliansen. En studie i protestantisk enhets- och frihetssträvan*, (Lund: C.W.K. Gleerup 1937), 15-16. Ahnfelts virke som evangelist i Sverige og i Østdanmark er nærmere beskrevet hos Kaas och Larspers, "Dyre Broder". Ebbe Kaas *Forbindelse med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900*, (Brændstrup: Forlaget Timekær, 2013), 124-133. Flemming Kofod-Svendsen, "Luthersk Missions forhistorie, stiftelse og vækst". *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 1, 43. årgang (2016), 63-64.

læsergruppe i byen blev Pietisten⁶ kendt og brugt til højtlesning ved læsegruppens samlinger. Ahnfelt besøgte også København og Amager flere gange op gennem 1850'erne, og kom til Bornholm første gang i 1856. Læsegrupperne fra Helsingør og Amager kom allerede i 1850'erne i kontakt med hinanden dels gennem Jens Larsens (1804-1874)⁷ mødevirksomhed og dels gennem en person, der flyttede fra Helsingør til Amager, samt andre personsammenfald.⁸ Det var således Ahnfelt, der såvel i Skåne som i Østdanmark, mere end nogen anden, kom til at være pioneren i den begyndende rosenianske bevægelse. Om Ahnfelts teologiske og kirkesynsmæssige holdninger også blev mere fremherskende i Skåne og i Østdanmark end i den øvrige del af Sverige inden for den rosenianske vækkelse, er vanskeligt at fastslå. Dog blev den rosenianske bevægelse bemærkelsesværdig ensartet på begge sider af Øresund og Østersøen. Dette gjaldt, både i teologisk henseende, især med hensyn til holdningen til den universelle retfærdiggørelse, og i synet på de officielle kirker, og den deraf følgende store autoritet til de kaldede prædikanter og deres lederskab i de respektive foreninger både i Skåne og i Østdanmark.⁹

Foruden Ahnfelts besøg¹⁰ og forkyndelse, og ikke mindst hans sanghæfter, var det tidsskriftet

⁶ [Martinus Svaabeck, Andreas Rønne, Christian Vestergaard], *Luthersk Missionsforening 1868-1918: Mindeblade skrevet af nogle af foreningens venner*. (Rønne: Luthersk Missionsforenings Forlag, 1922). 63-64. Denne udgivelse optræder typisk med betegnelsen "uden forfatter". Tak til cand. theol. Leif Rasmussen, LM arkivet Hillerød, som har fundet følgende i Delegeretmødeprotokollen 17. september 1918 punkt 11: "*Ifølge fornyet Opfordring blev det paalagt Svaabeck, A. Rønne og Chr. Vestergaard at samle Oplysninger og udarbejde et Mindeskrift om Luthersk Missionsforenings Opkomst og Virksomhed i de forløbne 50 Aar og fremlægge det foreløbige Resultat ved næste Aars Delegeretmøde.*" Udgivelsen kom stærkt forsinket, 4 år, i forhold til Foreningens 50 års jubilæum. Carl Olof Rosenius (1816-1868) udgav tidsskriftet "Pietisten" fra 1842 til sin død i 1868, var redaktør og den primære skribent i tidsskriftet.

⁷ Esper F. Thidemann Nielsen, *Jens Larsens virksomhed indenfor den tidligste Indre Mission indtil ca. 1861*. (Upubliceret afhandling, 3-mdrs opgave i kirkehistorie, Aarhus Universitet), bilag I, 1-27. Ved at følge Jens Larsens mødevirksomhed og afholdelse af gudelige samlinger kan det ses, at der relativt tidligt er forbindelse mellem rosenianske grupper i Helsingør og på Amager. Dette afklarer Thidemann Nielsen bl.a. ved, at de forskellige værtsfamilier registreres og nævnes i Jens Larsens blad.

⁸ En senere ledende person i Luthersk Missionsforening, missionær Hans Chr. Andersen, fik allerede først i 1850'erne kontakt med Helsingør gruppen gennem sin kone samt med en gruppe på Amager. *Mørke og Lys, Illustreret Missionsblad*, Udgivet af Chr. Bau, Flensborg og H.A. Jensen, København nr. 9, 1888, 129-146. *Missionsbladet*, Johannes Wittander: En levnadsteckning nr. 4, 6 og 7, 1919. Udgivet af Hässleholms Missionsförening og Nordöstra Skånes Missionsförening). Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red) *Luthersk Missionsforening 1868-1918, Mindeblade*, 66-67. Flemming Kofod-Svendsen, "Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab" artikel i denne antologi, nævner Andersens kone Marie Elisabeth Bromanns kendskab til Pietisten.

⁹ Den kirkekritiske og præstekritiske holdning indenfor den rosenianske vækkelse var fremherskende allerede hos Rosenius. Kaas og Larpers, *Dyre broder*, 122-123.

¹⁰ Oscar Lövgren, *Oscar Ahnfelt, en Herrens sångare*. (Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag 1932), 129-135. Der er ikke nogen samlet oversigt over Ahnfelts rejser, enkelte år har Ahnfelt været i Danmark flere gange f.eks. 1864, men typisk var Ahnfelt i Danmark næsten hvert år op gennem 1850'erne, således med sikkerhed 1849, 1852, 1854, 1856, 1858. Se også Oscar Lövgren, *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare i brytningstid*, (Stockholm: Gummessons Bokförlag 1966), 67-74.

Pietisten, som bandt de rosenianske læsegrupper sammen.¹¹ Gennem tidsskriftet *Pietisten* fik Rosenius' budskab en hurtig udbredelse. Pietisten blev endvidere et bindeled mellem vækkelsesgrupperne.¹² De forskellige grupperinger i et efterhånden broget vækkelseslandskab kunne søge forskellige former for fællesskab, men hvis Pietisten og dermed Rosenius havde autoritet i gruppen, så gav det dem en vis fælles identitet. Samme autoritetsforhold havde Ahnfelts sanghæfter, disse hæfter skabte også en sammenhængskraft mellem de forskellige vækkelsesgrupperinger inden den egentlige organisering i en missionsforening. Disse forhold var mere synlige i Skåne,¹³ hvor den rosenianske bevægelse var betydelig mere talrig end i Østdanmark, men det var alligevel de samme tendenser også i Østdanmarks rosenianske grupper, der gør sig gældende helt fra den spæde begyndelse.

Den bornholmske vækkelse

Peter Christian Trandberg, (1832-1896) født på Bornholm, 1858 teologisk kandidat fra universitetet i København. Som flere andre teologer i den periode var han påvirket af Søren Kierkegaard (1813-1855) og havde derfor besluttet, at han ikke ville søge præsteembede i statskirken.¹⁴ Trandberg søgte alligevel og fik embede samme år i Tjele, Midtjylland.¹⁵

I 1860 rejste Trandberg fra Midtjylland, da han havde fået et indre kald til at rejse tilbage til sin fødeø for at forkynde Guds ord. På Bornholm holdt Trandberg møder i skoler, lader og i private huse.

¹¹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.) *Luthersk Missionsforening 1868-1918, Mindeblade*, 71-72 og 192. Ahnfelt besøgte flere gange Pårup ved Græsted. Andre steder, hvor rosenianske grupper samleder, kan nævnes: Gilleleje og Rågeleje.

¹² Harry Lenhammar, *Budbäraren, Pietisten och församlingsbladet. Studier i svenska religionsperiodika*. (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, 1981), 93. "Redan från starten fanns det sålunda en grupp med samma andliga erfarenhet som upplevde tidningen som sin utan att det fanns något sällskap eller organisation som band samman. Pietisten utgjorde föreningslänken". I Østdanmark kan – i mindre grad – samme tendens spores, at det var brugen af Ahnfelts sange og Pietisten som konstituerer en roseniansk gruppe.

¹³ Torbjörn Larspers, "Dina aktier noteras nu mycket högt på skånebörsen". Roseniansk bibelsynsstrid ur sydsvenskt perspektiv 1908 – 1916", i *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911*, Torbjörn Larspers och Rune Imberg (red.), 48. Omkring år 1900 kom cirka 20% af EFS indtægter til indre og ydre mission fra Sydsverige. Det sydlige Sverige (Skåne og Blekinge) var således centrale rosenianske områder, da de rosenianske missionsvenner tillige gav store beløb til de regionale rosenianske missionsforeninger.

¹⁴ Niels Eric Grunnet "Frikirke som princip" i Hal Koch (red.), *Et kirkeskift. Studier over brydninger i dansk kirke- og menighedsliv i det 19. århundrede*, (København: G.E.C Gads Forlag 1960), 210-211. Undersøgelse og beskrivelse af Trandbergs teologi se Kofod-Svendsen, *Luthersk Missions forhistorie*, 57- 60.

¹⁵ Karl M. Kofod, *Den bornholmske vækkelsespræst, P.C. Trandberg*, (København: O. Lohse, 1925), 67-72; Karl M. Kofod: *Bornholms Kirkehistorie II med kulturskildring 1617-1933*, (Rønne: Frits Sørensens Forlag William Dam, 1933), 155-173. Disse to bøger bygger på kildestudier, men medtager dog også en del anekdotisk stof. Der er tale om samme forfatter selvom efternavnet staves på to forskellige måder ved disse udgivelser.

Hans forkyndelse var streng og imod de tidstypiske ”synder” som kortspil, dans, spiritus, og det hele krydret med hårde og ubarmhjertige udfald mod statskirkepræsternes verdslige liv. I de følgende år udbrod en stor vækkelse på øen, og næsten ingen af Bornholms 22 sogne forblev uberørte.

Midsommer, Sct. Hansdag, 1863, kulminerede bornholmer-vækkelsen og kampen imod statskirkepræsterne. Da Trandberg ikke oplevede nogen forståelse hos Københavns biskop for at få tilladelse til at låne kirkebygningerne, indkaldte han til et stort folkemøde midt på øen. Mødet fandt sted i Almindingen, og der samledes omkring 4.000 personer, eller cirka 10% af øens befolkning. Efter en tale på næsten 3 timer sluttede Trandberg med ordene ”... nu gaar jeg ud af Statskirken og jeg vil aldrig høre dette Samfund til mere, vil ikke have Del med dette til min sidste Time”.¹⁶

Det var dog langt fra alle cirka 4.000 fremmødte, som fulgte Trandberg ud af Folkekirken. Omkring 1.500 personer over 14 år blev i de følgende måneder optaget i den nydannede frimenighed, men foruden de optagne medlemmer, var der mange, som fortsat holdt sig til Trandberg uden at melde sig ud af Folkekirken.

Frimenigheden lå spredt over hele øen, derfor delte Trandberg den i fem geografiske afdelinger og etablerede tillige en prædikantskole i Østermarie. Prædikanteleverne blev indsat som ledere af afdelingerne.¹⁷ En af disse fem afdelings ledere var Hans Christian Møller (1834-1907), den senere leder af den rosenianske bevægelse i Danmark. Møller blev sat til at lede arbejdet i Allinge, som var den største, m.h.t. antal medlemmer og geografisk mest spredte afdeling.¹⁸ Møller holdt også møder rundt omkring på øen uden for afdelingens grænser, og i Trandbergs fravær var det Møller, som havde menighedens konfirmandundervisning.¹⁹

Centralt i Trandbergs forkyndelse og i frimenighedens liv var, at tegnet på en sand tro var synlige forandringer i livsførelsen. Derfor var kravet ved optagelsen i frimenigheden bl.a. aflæggelse af ydre synder og forsagelse af verdslige fornøjelser.²⁰

¹⁶ Johannes Esmarch-Jensen, *P.C. Trandberg og den ”bornholmske” vækkelse indtil 1869*, (Århus: 3 mdr. opgave Århus Universitet, 1978), 13-14; 19; 24-29 Kofod, *P.C. Trandberg*, 134-139; Kofod, *Bornholms Kirkehistorie II*, 155-163. Selve mødet varede omkring 5 timer fra klokken 3 om eftermiddag til 8 aften.

¹⁷ Frimenigheden var inddelt i følgende Afdelinger: Allinge-Olsker; Aaker; Bodilsker-Nexø; Østermarie og Rønne. Esmarch-Jensen *Den bornholmske vækkelse*, 87 note 113.

¹⁸ ”Frimenigheden for Allinge og Omegn” havde medlemmer fra Allinge-Sandvig, Olsker, Tejn, Rø, Klemensker og Rutsker på Nordbornholm, ved årsskiftet 1863/64 havde denne afdeling 224 medlemmer af i alt 858, Esmarch-Jensen, *Den bornholmske vækkelse*, 26.

¹⁹ Kofod, *P.C. Trandberg*, 145.

²⁰ Kravet om optagelse i Den evangelisk-lutherske Frimenighed paa Bornholm var bl.a. at man skulle svare ”ja” på om man have følt syndens svære byrde i hjerte og sind og at forstanden var formørket og hjertet forkuet. Samuel Roswall, *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforeningens første leder – og den historie han blev en del af*, (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1985), 46. Kofod, *P.C. Trandberg*, 142. Esmarch-Jensen, *Den bornholmske*

Møller 1863-64

I efteråret 1863 skriver Møller, sammen med en anden af prædikantskolens elever, Peder Kofod,²¹ (1830-1893) fra Østermarie, en serie artikler, som blev bragt i Grunnets blad, "En Røst i Ørkenen".²² Artiklerne omhandlede årsagen til bornholmervækkelsen og havde titlen *Opvækkelse og Frimenighed*. Denne artikelserie blev senere, 1864, udgivet som et selvstændigt hæfte.²³ Rent kildemæssigt er den artikelserie interessant, da den er skrevet før Møllers langfredagsoplevelse, og giver dermed en beskrivelse af Møllers holdninger før det åndelige gennembrud. Indholdet af artikelserien fra "En Røst i Ørkenen" giver en klar fornemmelse af Møllers forkyndelse som værende identisk med Trandbergs. Der er en stærk kritik af statskirken og præsternes ugudelighed, kirkens manglende kirketugt og den forkerte kaldspraksis med sammenblanding af den verdslige og åndelige magt samt kravet om helliggørelse af det ydre og indre liv. Møller forsvarede ligeledes optagelseskravene, og hvis man ikke kunne svare "ja" til disse spørgsmål, så skulle man ikke regne med at blive salig, da man dermed forkastede Guds salighedsbetingelser.

I flere af artiklerne bringer Møller og Kofod citater fra Vilhelm Birkedals postille "Synd og Naade".²⁴ Birkedal (1809-1885) beskriver bl.a. den manglende kirketugt i Folkekirken, og den manglende frihed for menigheden til at tage ansvar for sig selv. Det er noget, bornholmerne kunne bruge, da en del af den bornholmske frimenigheds dannelse havde sin årsag i den manglende fleksibilitet fra de kirkelige myndigheders side om brugen af kirkerummet.

Møller kom i påsken 1864 ud for en afgørende oplevelse, som ikke bare fik en skelsættende betydning for Møller personligt, men også for forholdet til Trandberg og dermed frimenigheden. Møller skildrer selv hændelsen således: "Det var Langfredag Morgen 1864, man vaagnede som saa ofte fredløs; sukkende og famlende efter noget. Da lod Gud mig forstaa noget af de Ord: "Da vi endnu

vækkelse, 28. Kofod-Svendsen, *Luthersk Missions forhistorie*, 61.

²¹ Peder Kofods efternavn staves på flere forskellige måder i kilderne.

²² Niels Pedersen Grunnet (1827 – 1897) stiftede den 5/11 1855 Den evangelisk-lutherske Frikirke i Danmark. Elev på Basel Missionsskole 1851 til 1854. Ortodoks luthersk og en fjendtlig statskirkeholdning prægede frikirken såvel som kirkens månedsblad "En Røst i Ørkenen" Maanedsskrift for den evang. luth. Frikirke i Danmark. Se Grunnet, "Frikirke som princip", 197 – 206. Artiklerne blev bragt i 1863 og 1864.

²³ P. Koefod og Chr. Møller, *Opvækkelse og Frimenighed. En Stemme fra den evangelisk-lutherske Frimenighed paa Bornholm* (Rønne: Boghandler J. Henriksen, 1864). Flemming Kofod-Svendsen, *Chr. Møllers teologiske udvikling og dannelsen af Evangelisk Luthersk Missionsforening* i denne antologi belyser det teologiske indhold i nævnte hæfte af Møller og Kofod.

²⁴ Vilhelm Birkedal var sognepræst i Ryslinge på Fyn fra 1849 til 1865, hvor han blev afskediget, fortsatte som frimenighedspræst i Ryslinge 1865 – 1868 og derefter valgmenighedspræst samme sted 1868 til 1885.

vare Overtrædere, døde Kristus til bestemte Tid for de ugudelige”. O, hvilken underlig Stund...”.²⁵ Den nye forståelse af evangeliet, slog relativt hurtigt igennem i Møllers forkyndelse, og skabte i begyndelsen ikke problemer i forholdet til Trandberg.

Forholdet mellem Møller og Trandberg

Ligeledes i foråret 1864 opstod en personsag, som udviklede sig til en belastning af forholdet mellem Trandberg og Møller. En svensk student, G.E. Rosander, kom til Bornholm i marts 1864 og tilbød sig som prædikant i frimenigheden.²⁶ Trandberg gav straks Rosander tilladelse til at prædike. Grunnet fra Den evangelisk-lutherske Frikirke i København kendte imidlertid til Rosanders udsvævende liv og hans prædikantvirksomhed i Metodistkirken i København. Rosander var blevet udelukket af Metodistkirken på grund af et utugtigt forhold til en pige i menigheden. Grunnet skrev straks til Trandberg, da han hørte, at Rosander var på vej til Bornholm. Da brevet ikke havde den ønskede effekt, rejste Grunnet selv til Bornholm, men Trandberg ville ikke bryde forbindelsen med Rosander. Netop det forhold, at Trandberg prædikede så kraftigt imod ydre synder, samtidig med at han lod en moralsk anstødelig person prædikede i menigheden og tillige lod ham bo hos sig privat i Rønne, fik den konsekvens, at mange i frimenigheden mistede tilliden til Trandberg. Møller og de fleste af lægprædikanterne var kritiske overfor Rosander, og det blev således Møller, der kom til at lede oppositionen mod Trandberg.

Fra slutningen af august 1864 og frem til oktober var Trandberg på ferie i Jylland. Rosander rejste rundt som prædikant på Bornholm, efter aftale med Trandberg. På grund af utilfredsheden med tingenes tilstand i frimenigheden rejste Møller til København for at drøfte forholdene med Grunnet.

Søndag den 18. september blev Møller ordineret til præst i Den evangelisk-lutherske Frikirke af Grunnet i København.²⁷ Denne ordination skærpede yderligere modsætningerne mellem Grunnet/Møller og Trandberg.

²⁵ *Budskab fra Naadens Rige; Et Maanedsskrift til christelig Oplysning*. Redigeret og udgivet af Chr. Møller nr 11, 1901, 168.

²⁶ Den såkaldte Rosander-sag er beskrevet flere steder bl.a. Kofod, *P.C. Trandberg*, 152- 156; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.) *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 4; Esmarch-Jensen, *Den bornholmske vækkelse*, 31-33; Roswall, *En banebryder*, 49-50.

²⁷ Møllers ordinationsbrev er affotograferet i *Missionsvennen*, organ for Luthersk Missionsforenings virksomhed ude og hjemme, nr. 4, 1978, 5. Grunnet havde været på Bornholm første gang i begyndelsen af 1860'erne; derfor var der adskillige bornholmere, som abonnerede på Grunnets blad "En røst i Ørkenen". 3 uger efter Trandbergs udtræden af statskirken lod Trandberg sig optage i Grunnets menighed, og dermed betragtede Grunnet sig som superintendent også over Trandbergs tilhængere. I Møllers ordinationsbrev bruger Grunnet dog udtrykket "Tilsynsmand og Pastor i den evangelisk lutherske Frikirke i Danmark".

Møller og Andersen

I dagene 13. – 24. september 1864, hvor Møller opholdt sig i København, fik han gennem Hans Andersen (1828-1888) kontakt med en lille læserkreds på Amager.²⁸ Her samledes nogle få til læseforsamling omkring Rosenius' blad *Pietisten*. Det er uklart, i hvilken anledning Andersen og Møller lærer hinanden at kende, men det sker i foråret 1864.²⁹

Andersen kom meget tidligt i kontakt med den rosenianske grupper såvel i Helsingør som på Amager.³⁰ Andersen var tillige aktiv i Grunnets Evangelisk-lutherske Frikirke.³¹ I forbindelse med Møllers septemberophold i København har Møller og Andersen en del med hinanden at gøre. Det er således Andersen og Møller, der i fællesskab afslører Rosanders forbindelser til forskellige dele af det københavnske kirkeliv.³² Der er ingen kilder, som direkte beskriver, at det skulle være Andersen, som sætter Møller i kontakt med *Pietisten*, men det må formodes, at det er tilfældet, da Andersen har haft et kendskab til *Pietisten* på dette tidspunkt i over 10 år. Allerede et par måneder efter Møllers ophold i København bliver Møller redaktørvikar for Grunnet. I de to numre, som Møller har ansvaret for, november og december 1864 oversætter han to artikler, som var hentet fra *Pietisten*, og bringer dem i *En Røst fra Ørkenen*.³³

²⁸ Den rosenianske læsergruppe på Amager er utvivlsomt opstået gennem Ahnfelts mødevirksomhed. Ahnfelt var flere gange i 1850'erne på besøg både i København og på Amager. Ahnfelt holdt således en møderække på Amager i 1852, så oplysningen i *Budskab fra Naadens Rige* nov. 1893, 171, at det var i pinsen 1865 nogle få samledes for at læse *Pietisten*, samt at dette var begyndelsen til Luthersk Missionsforening i København, er ikke korrekt. Se Kaas, *Forbindelse til Skåne*, 126 – 138. Der havde været kontakt mellem Helsingør- og Amager-rosenianske grupperinger helt fra 1850'erne. Forskellige Amager-grupperinger samledes for at læse *Pietisten*. Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.). *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 67-68 nævner enkefrue Johanne Andersen, der åbner sit hus for møder, hvor nogle missionskoleelever kommer for at prædike. Dette syntes dog at være senere, omkr. 1865, da der bl.a. er bevaret et brev fra Chr. Kalkar til Hans Christian Rørdam 15/8 1865, hvor eleverne fra missionskolen holdt møder og samlede penge ind både på Nørrebro og på Amager. Rigsarkivet kopibog for selskabets (Det Danske Missionselskab) formand 1865-68. Fire af de otte elever, som var optaget på Missionskolen i 1862 var fra Christiansfeld, så de rosenianske grupper på Amager lå næppe så fjernt rent teologisk for disse elever.

²⁹ *Budskab fra Naadens Rige* nov. 1893, 173. "I Foraaret 1864 blev Undertegnede [Møller] først bekendt med nogle faa Venner i Kbh. deriblandt Andersen." Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.) *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 5. Kofod, P.C. *Trandberg*, 158.

³⁰ Se Kofod-Svendsens artikel i denne antologi, Rosenianismens indgang i det danske vækkelseslandskab.

³¹ Kaas *Forbindelse med Skåne*, 130-131.

³² *En Røst fra Ørkenen*, nr. 9, 1864, 144. Andersen og Møller skriver, at Rosander kort før hans afrejse til Bornholm ville søge optagelse i Den Katolske Kirke. Trandberg skriver i Menighedsprotokollen s. 10, at Møller hos Grunnet "traf sammen med en noget mistænkelig tvetydig person, en skomager Andersen. Ved ham tændtes et stærkt evangelisk lys i Møllers sjæl (efter hans egen forestilling)", Esmarch-Jensen *Den bornholmske vækkelse*, 79 note 148.

³³ November- og december-nummeret af *En Røst i ørkenen*. Artikel fra *Pietisten* årgang 7, 1848: Om Lagen, bättringen och rättfärdighet, som gäller inför Gud, og december årgang 13, 1854: Det gjorde Gud, sände sin Son. Begge Rosenius' artikler bringes anonymt, hvilket ikke er usædvanligt i opbyggelige blade i denne periode. Disse to Rosenius-artikler er et brud i forhold til de øvrige artikler, der var at finde i *En Røst fra Ørkenen*, i 1864, hvor mærkesagerne var udtrædelse

Dette makkerskab mellem Andersen og Møller består helt frem til Andersens død i 1888. Som det senere vil fremgå, er det netop Andersen og Møller, som udgør den ubestridte ledelse i den rosenianske vækkelse i Danmark. Af kilderne kan det også ses, at Møller ofte har adresse hos Andersen under sine ophold i København. Møller skriver i 1872, at breve kan sendes til Andersen, Vingårdsstræde 5 og senere til lejlighed i Lille Kirkestræde anden sal.³⁴ Andersen bor fra 1881 i Nansensgade,³⁵ og fra 1884 i Bartholinsgade 5, 3.sal.³⁶

Birkedal og bornholmervækkelsen

Den Trandbergske vækkelse skabte opmærksomhed også uden for Bornholm. Den grundtvigsk påvirkede præst Birkedal fra Ryslinge var en af dem, som forholdt sig til bornholmervækkelsen. Birkedals kirkesyn og hans argumenter for udtræden af statskirken var blevet brugt af Møller og Kofod i forbindelse med artikelserien om opvækkelse og frimenighed. Birkedal ønsker dog ikke at blive spændt for den bornholmske frimenigheds vogn, og udgav skriftet ”Sendebrev til Bornholmerne”. Birkedal anså ikke udtræden af kirken som løsningen, men man burde i stedet finde en præst, som man kan løse sognebånd til.³⁷ Birkedals autoritet var åbenbart så stor på Bornholm, at Møller må udgive et modskrift,³⁸ hvor hovedargumentet er, at Birkedals syn ikke har sit udgangspunkt i Bibelen.

Denne skriftfejde finder sted 1864, derfor virker det voldsomt på mange i den bornholmske frimenighed, at Birkedal i oktober 1866 kommer sammen med Trandberg tilbage til Bornholm efter dennes længere rekreatjonsrejse, som strakte sig fra maj til oktober. I oktober 1866 kom det til et

af kirken og kirketugt. Se tillige Kofod, *P.C. Trandberg*, 163. Esmarch-Jensen *Den bornholmske vækkelse*, 79. Erik Mostrup, *Missionsvennen* nr 4, 1977, 6. Mostrup nævner, at der efter Møllers redaktørvikarperiode blev bragt oversættelser af Rosenius' artikler i 3 numre i 1866 og 7 numre i 1867.

³⁴ Møller brev til Olsson 16/9 1872 og 8/4 1876. *EFS Västra Skånes arkiv, Skånes Arkivförbund, Lund*. Mere om brevsamling senere i denne artikel.

³⁵ Møller brev til Olsson 4/4 1881 hvor Møller bor hos Andersen, Nansensgade 47 A. 2. sal, Kjøbenhavn K. Møller bor ikke konsekvent hos Andersen under sine ophold i København. Brevene indeholder adresser, der viser, at Møller også boede hos A. Nissen, Sortedamsgade, Møller brev til Olsson 10/4 1880, eller hos Jørgensen, Borgergade 69. Jørgensen havde et dampkøkken, hvor lokalerne blev brugt til møder i den første tid i Luthersk Mission, København.

³⁶ Møller, brev til Olsson 28/4 1884. Andersen skifter påfaldende ofte adresse.

³⁷ Vilhelm Birkedal, *Sendebrev til Bornholmerne*, (Odense: Forlagt af den Miloske Boghandel 1864), 8.

³⁸ Christian Møller, *Til Guds Børn! Et lille Ord til Overveielse i Anledning af Herr Pastor Birkedals Brev til et Medlem af Olsker Statskirke-Menighed* (Rønne: 1864). Birkedal havde fået et brev fra en kvinde i Olsker på Bornholm med spørgsmål til de kirkelige forhold på Bornholm om udtrædelse af kirken eller ej. Birkedal havde skrevet et længere brev til svar, og i dette brev skrev Birkedal direkte, at han ikke tilrådede at melde sig ud af Folkekirken. Brevets holdninger var blevet kendt, og Møller skriver et svar til Birkedal. Birkedal skriver i *Sendebrev til Bornholmerne*, 38, at både Møller og Trandberg havde draget Birkedals kristelighed i tvivl. Denne hårde og uforsonlige tone gør ikke forundringen mindre over, at Trandberg inviterer Birkedal til Bornholm 1866. Se også Kofod *P.C. Trandberg*, 150 – 151.

opgør mellem Møller og Trandberg ved et menighedsmøde, hvor også Birkedal deltager. Man drøfter Birkedals kirkelige anskuelse, og mødet opløses i forvirring. Peder Kofoed skriver: ”At Tr og B. saaledes ere smeltede sammen saavel som andet mere i denne Tid giver det Hele et forvirret Udseende og syntes ikke at spaa noget godt”.³⁹ Trandberg var fra efteråret 1866 blevet mere grundtvigsk i sin kirkelige anskuelse.⁴⁰ For mange menighedsmedlemmer var dette endnu et bevis på Trandbergs vaklende holdninger.

Den rosenianske forståelse vinder terræn i frimenigheden

Sommeren 1865 besøgte Ahnfelt Bornholm igen (første gang 1856), og senere på året kom nordmanden Jacob Traasdahl⁴¹ (1838-1903) ligeledes til Bornholm. Mønsteret fra København, Amager og Nordsjælland fortsættes på Bornholm, hvor rosenianske forkyndere angreb den mere traditionelle pietistiske kristendomsforståelse. Denne spænding mellem en pietistisk vækkelseskristendom og en roseniansk forståelse sprængte den Trandbergske frimenighed, i realiteten fra efteråret 1865.

Året efter, sommeren 1866, kom Traasdahl atter til Bornholm, og under dette besøg blev forbindelsen mellem Møller og den rosenianske bevægelse i Sverige endelig cementeret.

I 1866, fra slutningen af maj måned og frem til oktober var Trandberg rejst bort fra Bornholm. I juli 1866 rejste Møller og en anden af lægprædikanterne i frimenigheden, Peter Seiersen, Bodilsker, til Rosenius i Stockholm for at søge råd i den svære kirkelige situation, man stod i.⁴²

³⁹ Peder Kofod *Dagbog I* til 29. sept. og 13. okt. 1866; *LM arkivet, Hillerød*. Mikkel Vigilius, *Kirke i kirken. Luthersk vækkelseskristendom – fra kirkelig bevægelse over organisation til kirkeligt opbrud*, (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 2005), 177 – 178, har en vurdering af Trandbergs kirkesyn og menighedsideal. Når krisen i Trandbergs frimenighed fra 1866 blev tilspidset, er årsagen bl.a., at Birkedals kirkesyn blev stadige mere rådende hos Trandberg. Hvor statskirken og den manglende kirketugt i vækkelsens første år var det store problem, bliver det fra 1866 mere Birkedals holdning om ikke ”at forlade Folkekirken før Herren selv går i spidsen”; denne holdning og anskuelse gør Trandberg til sin egen, med forvirring til følge hos frimenigheden medlemmer. Esmarch-Jensen *Den bornholmske vækkelse*, 42-43. Birkedal var på Bornholm fra 4. oktober og frem til 16. oktober.

⁴⁰ Flemming Kofod-Svendsen ”Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen” i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2016, 167-168.
⁴¹ Jakob Traasdahls rolle inden for den spirende rosenianske bevægelse i Østdanmark, se Kaas *Forbindelse med Skåne*, 108 – 110. Traasdahl havde fra 1862 samarbejdet med Ahnfelt. Fra 1864 og frem til 1867 var Traasdahl ansat som bymissionær i Göteborg, ansat på anbefaling af Ahnfelt. Se flere kildehenvisninger i nævnte udgivelse.

⁴² Besøget er beskrevet i flere steder, men mest detaljeret, hvor Chr. Møller, *Aabent brev til Hr. Indremissionssekretær Pastor Hansteen! Christiania fra Chr. Møller*, (Rønne: Ekspedition: Budskab fra Naadens Rige 1901), 32, selv beskriver rejsen samt at han og Seiersen boede hjemme hos Rosenius: ”... en lille Tid i hans hus, og vi havde mange Samtaler med ham, saa han sagde, at han i tyve Aar ikke havde talet saa meget med nogen tilrejsende som os.” Se endvidere Roswall *En banebryder*, 56-57; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.) *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade* 8; Lodin C.O. *Rosenius*, 288-289. Afrejsen fra Bornholm til Stockholm falder umiddelbart efter Traasdahls bornholmerbesøg. Det er uvist, om han skulle være årsag til, at Møller tager kontakt med Rosenius, tidsmæssigt må besøget være aftalt tidligere måske i foråret 1866? I brev fra Rosenius til Møller 3/11 1866, *LM arkivet, Hillerød*,

Bruddet mellem Trandberg og Møller

Det anstrengte forhold til Trandberg blev yderligere forværret ved, at Møller i sit blad *Budskab fra Naadens Rige*,⁴³ i januar og februar 1866, skrev to artikler: Hvad skulde vi prædike? Hvad skulde vi høre? Hvorledes staae vore Sager? Her skriver Møller bl.a., at evangeliet skal forkyndes betingelsesløst og ”ikke sammenblende lidt Lov og lidt Evangelium, hvorved man netop faaer ingen af Delene.” Møller skriver, at han i omkring to år selv har prædikeret noget ”forfærdeligt Tøi for de arme Sjæle, en Lov som aldrig kunde dræbe Menneskets Fortrøstning paa egen Kraft ...”.⁴⁴ Møller lægger dermed en klar afstand til Trandbergs forkyndelse og til hele frimenighedens teologi.⁴⁵

Budskab fra Naadens Rige blev helt fra begyndelsen i januar 1865 den rosenianske bevægelses spydspids i Danmark. Bladet var i Møllers levetid hans private ejendom helt frem til hans død i december 1907, hvorefter det blev overtaget af Luthersk Missionsforening.⁴⁶

Møller og Seiersens rejse til Rosenius havde flere formål. Tilliden til Trandberg var væk, og hvis man skulle bryde med frimenigheden, hvad skulle så træde i stedet? Oprette en ny frimenighed eller noget helt andet? Endvidere havde rejsen det formål at få rettighederne til Rosenius' artikler i *Pietisten*, så Møller kunne oversætte disse til dansk.⁴⁷ I spørgsmålet om kaldelsen til at forkynde

nævner Rosenius, at han af Ahnfelt er informeret om, hvad Traasdahl arbejdede med. Der har således været en forholdsvis tæt kontakt og informationsudveksling mellem disse personer. Der er flere eksempler på, at gæster fra de skandinaviske lande besøger og bor hos Rosenius, f.eks. Erik Tønnesen (1815-1880), betydelig lægmand fra Norge. ”Omkring 1864 besøgte han Stockholm, talte med C.O. Rosenius og prædikede efter opfordring af ham i Bethlehemskirken.” H.G. Heggveit *Den norske Kirke i det nittende Aarhundre. Et bidrag til dens Historie. Andet Bind. Anden Afdeling* (Christiania 1912-1920, Cammermyes Bokhandel) 655-656

⁴³ I januar 1865 fik Frimenigheden på Bornholm sit eget blad, ”*Budskab fra Naadens Rige*”. Bladet blev udgivet af Christian Møller. For Trandberg var det trods alt bedre med et blad udgivet på Bornholm, end at Grunnets ”*En Røst fra Ørkenen*”, vandt større indflydelse. Hvis *Budskabet* kunne vinde udbredelse på bekostning af ”*En Røst fra Ørkenen*”, da ville Grunnets autoritet blive svækket i frimenigheden. Trandberg skulle skrive i bladet og Peder Kofod skulle være medhjælper, oplyser *Budskab fra Naadens Rige* nr. 1, 1865, 1-2. Trandberg skiver dog aldrig i Møllers blad. Trandbergs anbefaling af *Budskabet* kan også ses som et forsøg på at genvinde Møllers og lægprædikanternes tillid efter den turbulente Rosander-sag.

⁴⁴ *Budskab fra Naadens Rige* nr. 1, 1866, 7-8.

⁴⁵ Møller skriver ligeledes i samme artikel ”Hvorledes have I prædikeret?”, at han vedkender sig en plaget arm samvittighed i dette spørgsmål, hvorefter han bringer to siders citat af Rutström med konklusionen ”Der er ingen Prædiken, som omvender, uden Evangelium”, *Budskabet* nr 1, 1866, 15-16. En klar afstand til frimenighedens pietistiske teologi.

⁴⁶ *Budskabet* udkommer stadig (2019). Fra 1865 til 1964 udkom det 12 gange årligt, men efter en større omlægning fra 1965 udgives det 6 gange årligt. Omkring 700 abonement (2019). Også navnet *Budskab fra Naadens Rige* er inspireret fra svensk, idet Rosenius' tidsskrift hed *Pietisten, nytt och gammalt från Nådens Rike*. *Pietisten* var ligeledes også Rosenius' private ejendom.

⁴⁷ *Budskab fra Naadens Rige* nr. 11, 1901, 168-169, her nævner Møller, at årsagen til rejsen var ”at søge Raad, Veiledning og Hjælp imod de Tvivl og den Uvished, som plagede os, idet vi ikke forstod, om vi skulde eller turde fortsætte med at tale for andre, da baade vi og Folket, som havde kaldet os, ikke den Gang havde haft Livet i Kristus.”

offentligt med frimodighed giver Rosenius sandsynligvis det svar, som den rosenianske vækkelse brugte i Sverige, nemlig at have selvstændige missionsforeninger inden for rammerne af statskirken.⁴⁸ Vejledningen fra Rosenius til Møller om den kirkelige situation, som Møller befandt sig i, var meget lig den situation, som Rosenius selv havde stået i tilbage i 1842. Rosenius havde samarbejdet med metodistpræsten Scott og var i den forbindelse blevet tvunget til at gennemtænke sit forhold til Svenska Kyrkan, om han skulle udtræde af statskirken eller forblive medlem, samt hvilken ret han havde til at prædike offentligt uden en kirkelig ordination.⁴⁹

I oktober 1866, i forbindelse med Birkedals besøg, bliver Møller afsat, og frimenigheden er inde i en dødsspiral.⁵⁰ I de lokale aviser Bornholms Avis og Bornholms Tidendes mødeannoncer kan man se, at Møller taler i frimenighedens mødesal, og Trandberg har gudstjeneste i sit hjem. Flere af mødesalene bliver lukket for Trandberg, bl.a. hos Jens Kofoed Hansen, som havde en mødesal på sin gård, Sortegård, i Aaker.

Ved nytårsskiftet 1866/67 skriver Trandberg et brev, hvor han formelt frasiger sig Møllers medhjælp som offentlig prædikant i menigheden.⁵¹

Trandbergs og Møllers forhold til Rosenius og hans teologi

Trandbergs holdning til Rosenius var, at den, som i forvejen var befæstet i den lutherske dåbslære,

⁴⁸ I nogle fremstillinger bliver det slået fast, at Rosenius skulle have sagt, at Møller skulle vende tilbage til Folkekirken og forkynde evangeliet der. Der findes mig bekendt ingen kilder, som beskriver Rosenius' råd og vejledning i den spændte kirkelige situation som rådede på Bornholm. Møller bliver i Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.) *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade*, 8 citeret for at sige: "De Raad og Anvisninger, han gav os, har for mig været til uberegnelig Nytte og Støtte i alle disse mange Aar". Hvad det helt praktisk bestod i, nærmer Møller sig i *Budskabet* nr 11, 1893, 173 hvor Møller siger, at Rosenius gav råd og vejledning om forkyndergerningen, altså at forsætte med offentlig ordets forkyndelse. Den rosenianske bevægelse i Sverige og i Skåne i særdeleshed etablerede et parallelt kirkeligt system i forhold til statskirken, denne model overtager Luthersk Missionsforening. Se Kaas og Larspers, "Dyre Broder", 122-126; Thorbjörn Larspers *Ledning av väckelserörelsen. Den nye evangeliska rörelsens missionsföreningars relation till Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1840 – ca 1890 tolkad ur ett regionalt perspektiv* (Uppsala: utryckt lic. afhandling, Teologiska institutionen, Uppsala universitet, Kyrkohistoria, 2003), 39-41. Møller opfordres af Rosenius til at overtage den "rosenianske" missionsforenings model. Dermed opstod den svenske rosenianske model på dansk jord.

⁴⁹ Gunnar Westin, *Georg Scott och hans verksamhet i Sverige I* (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag, 1929), 626-631; Sven Lodin *Carl Olof Rosenius i unga år (1816 – 1842)* (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag 1933), 388-392; Vigilius, *Kirke i kirken*, 123-127.

⁵⁰ Kofod, P.C. *Trandberg*, 182.

⁵¹ Frimenighedspræst P.C. Trandbergs hyrdebrev. Niels Pedersen Grunnets arkiv, Rigsarkivet. Artikelforfatteren har en kopi af brev og en afskrift foretaget af cand.theol. Erik Mostrup, Viborg i 1974. Trandberg skriver den 15. januar 1867 et brev til "Lægprædikanterne og Ældste i Frimenigheden samt Møllers Parti", hvori Trandberg fraskriver sig forbindelsen til Møller; allerede i en annonce i Bornholms Tidende den 24/12 1866 gør Trandberg menigheden opmærksom på, at Christian Møller ikke længere er prædikant i Frimenigheden. Se også Roswall, *En banebryder*, 58.

kunne godt kunne tåle at læse Pietisten.⁵² Dåben var et af de afgørende punkter, hvor Trandberg kritiserede Rosenius. Trandberg hævdede, at dåben blev forbigået i bladets artikler. Trandberg savnede desuden den klare holdning, at der var ubetinget genfødsel i dåben.⁵³ Trandberg skriver endvidere, at Rosenius' fremstillinger af den kristne tro ikke var den ufejlbarlige sandhed. Den havde ensidighedens slagside, og der var mangler og ufuldkommenheder.⁵⁴ Efter Trandbergs opfattelse havde lægprædikanterne ikke nogen kritisk sans overfor Rosenius, og resultatet blev derfor, at lægprædikanternes forkyndelse blev endnu mere ensidig og yderst mangelfuld.⁵⁵

Flere år senere kommer Trandberg med en slags indrømmelse, at alle i vækkelsen trængte til større klarhed, og den kom med Rosenius' skrifter, samt at disse faktiske også blev ham selv til hjælp.⁵⁶ Trandberg går endda så langt, at han vedgår, at Rosenius' skrifter kastede mere lys ind over hans gudsforhold, hvor især forsoningen og nåden blev klargjort for ham.⁵⁷ Denne positive holdning til Rosenius' teologi er nok en form for efterrationalisering af egen forkyndelse i vækkelsesårene. Der er næppe tvivl om, at forsoningen og nåden fik en større plads i Trandbergs forkyndelse i løbet af 1870'erne, end den havde i begyndelsen af 1860'erne. Denne ændring i indholdet af Trandbergs egen forkyndelse skaber en mere positiv tilgang til Rosenius' skrifter.⁵⁸

Møllers forhold til Rosenius og hans teologi antager netop en karakter, som Trandberg beskrev. Møller siger ligefrem, at Gud brugte Pietisten som det middel, hvor lyset blev kastet ind over hans

⁵² Peder Christian Trandberg *Aabent sendebrev til Udgiveren af "Budskab fra Naadens Rige"* (København: S. Triers Bogtrykkeri, 1866), 5. Se Kofod-Svendsen, *Chr. Møllers teologiske udvikling*, i denne antologi, hvor Trandbergs og Møllers teologiske holdninger og vurderinger iagttages og vurderes.

⁵³ Trandberg, *Aabent Sendebrev*, 6.

⁵⁴ Peder Christian Trandberg *Til Vejledning. Tre Taler i Anledning af Fratrædelsen af mit Embede som Valgmenighedspræst*, (Rønne: 1878), 62. Peder Christian Trandberg *Dette til Betænkning. Et Brev fra 1869* (Rønne: 1882), 24-25.

⁵⁵ Trandberg, *Til Vejledning*, 63; Trandberg, *Dette til Betænkning*, 24-25. Rosenius blev sat over både Luther og Bibelen, mener Trandberg.

⁵⁶ Trandberg, *Til Vejledning*, 61-63; Peder Christian Trandberg, *Kamp for Freden*, (Kjøbenhavn 1879), 34.

⁵⁷ Trandberg, *Kamp for Freden*, 16 Trandberg kalder endog Rosenius' evangelie forkyndelse for "rene og klare himmeltoner og orgeltoner", Trandberg, *Til Vejledning*, 62. Trandberg mente ligeledes, at mange danske præster ville have gav af, at læse Rosenius.

⁵⁸ Trandbergs forkyndelse blev langt fra roseniansk, men i forhold til vækkelsesforkyndelsen i 1860'erne vidner prædikenerne i de efterladte skrifter om en større bredde og en mere vægtlægning på dåbens indhold. Trandberg kan dog ikke undlade, hvor muligheder findes, at skabe en afstand til rosenianske problemstillinger. "Men hvis vi – som nogle dumdrigtigt have gjort – vilde udraabe: "Verden i Kristo retfærdig er vorden", da vilde vi være i Strid med Guds Aabenbarede Ord." Pastor P. C Trandberg, *Efterladte Skrifter I. Del*, (Kjøbenhavn: I Commision hos J. Frimodt, 1901), 128-129. Peder Christian Trandberg, *Hvad jeg vil. En Redegjørelse*, (Chicago: C. Rasmussens Trykkeri 44, S. Clark Str. 1886), 40-46, ses det endog meget klart, at Trandberg stadig ønsker optagelse i menigheden sker gennem direkte tilspørgsel og han klandrer de skandinaviske kirker i Amerika for at have manglende kirtetugt i forbindelse med altergang.

sjæl.⁵⁹ Møller skriver i forordet til sin oversættelse *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, at Pietisten ikke var andet end selve hovedindholdet, og det derfor er særdeles vanskeligt at foretage et udvalg, at alt er at forstå som ”hovedindhold”.⁶⁰ Møller roser Pietisten så voldsomt, at han benævner den som en ”forædlet Gjengivelse af vor gamle kjære Luther”. For Møller er Rosenius en dyrebar lærer, og ”en saa dyb, alsidig Erfaring af Syndens og Naadens hemmeligheder, en i alle Punkter saa reen, sund, kjærnefrisk og paa Bibelen nøiagtig støttet Undervisning have visselig kun Faa haft Naade til at give siden Aposteltiden”.⁶¹ Det giver vel en vis forståelse af Trandbergs vurdering, når han skrev, at Rosenius som person blev betragtet næsten overmenneskelig.

Bornholms Forening til Evangeliets Fremme bliver stiftet

Personkredsen omkring Møller befandt sig i et kirkeligt vakuum, reelt fra sommeren 1866, udelukket fra Trandbergs menighed, og man havde ikke stiftet en ny frimenighed. Rådet fra Rosenius, sommeren 1866, blev ikke omsat til handling med det samme. I juni 1867 indbydes til et møde, hvor de kirkelige forhold skal drøftes.⁶² En af prædikanterne i Trandbergs frimenighed, Peder Kofoed fra Østermarie, skriver i sin dagbog, at han har læst i *Alm. Kirketidende* om de kirkelige forhold i Norge, hvor ”der berettes om en Lutherstiftelse en Forening af 12 Mænd (...) Det syntes at være en indre Missionsforening med den svenske Fosterlandsstiftelsen som Mønster”.⁶³

Den 1. marts 1868 samledes 12 mænd hos Jens Kofoed Hansen (1824-1902) på Sortegård i Åker.⁶⁴

⁵⁹ Trandberg brugte næsten samme udtryk, nemlig at Rosenius skrifter kastede ”mere lys ind i hans sjæl”.

⁶⁰ C.O. Rosenius, *Hemmeligheder i Lov og Evangelium*, (Kjøbenhavn: Oversætterens Forlag, I Kommission i Iversens Boghandel 1872), forordet side III og IV.

⁶¹ *Budskab fra Naadens Rige* nr. 3 1868, 47.

⁶² *Bornholms Amtstidende* 28/6 1867 annonce. P. Kofoed *dagbog* 2/8 1867, *LM arkivet, Hillerød*. Hvor der har været et møde med Møller, Kofoed og et par andre lægprædikanter. Der blev drøftet hvordan man skulle forholde sig til altergang (nadder), når man var udelukket af Trandbergs frimenighed. I denne periode, som tilfældet også havde været helt fra frimenighedens begyndelse i 1863, forvaltede de indsatte prædikanter også sakramenterne.

⁶³ *Kofoed dagbog* 21/6 1867. Dette er skrevet umiddelbart før mødet i Almindingen (se foregående note). Emnet om den kirkelige/menighedsmæssige organisationsform har sandsynligvis været drøftet meget. Kofoed glæder sig i dagbogen over ”... om en Lutherstiftelse i Norge af en Forening af 12 Mænd.... Det har vakt noget Røre og aabenbar Modsigelse iblandt Gejstligheden og turde maaske anes som et glædelig Tidens Tegn”. Lutherstiftelsen blev stiftet i 1868, fra 1891 fik stiftelsen navnet ”Det norske lutherske indremisjonsselskab”. Kofoed læser ”*Alm. Kirketidende*” fremgår det af hans dagbog. Om Peder Kofoed se endvidere Birger Pedersen, *Bornholmerne. De satte præg på Luthersk Missions første 150 år* (Fredericia: Logos Media, 2018), 45-56.

⁶⁴ Jens Kofoed Hansen overtog Sortegård i 1854 og var en ledende skikkelse i den bornholmske vækkelse frem til sin død, han havde været medlem af Trandbergs frimenighed helt fra stiftelsen i sommeren 1863. Åker er navnet på sognet i Åkirkeby. De 12 personer, der stiftede Bornholms Forening, var: Christian Møller og Peter Kofoed fra Rønne; Frederik Larsen og Christian Pedersen fra Allinge; Peder Kofoed og Jens Elleby fra Østermarie; Peter Sode og Jens Funk fra Nexø; Peter Seiersen og Anders Sonne fra Bodilsker; Jens Kofoed Hansen og Ole Olsen fra Åker. Møller blev valgt til formand (ordfører) og J.K. Hansen til kasserer. Protokol for Bornholms Forening s. 1. *LM arkivet, Hillerød*; Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918. Mindeblade*, 9-11. Bestyrelsen kom til at bestå af

De 12 mænd, der udgjorde personskaren ved det stiftende møde, optræder nærmest som udsendinge fra de respektive afdelinger i Trandbergs frimenighed. Oprindeligt bestod Trandbergs frimenighed fra 1863 af 5 afdelinger, denne opdeling følges lige bortset fra, at Nexø-Bodilsker oprindelig var en afdeling, men ved stiftelsen i 1868 af Bornholms Forening, var der repræsentanter fra både Bodilsker og Nexø. Af de 12 personer, som dannede Bornholms Forening, var de 7 enten prædikanter eller tidligere ældstebrødre fra frimenigheden. Det var i frimenighedssalen på Sortegård, at en missionsforening inden for Folkekirken blev stiftet, i øvrigt af 12 personer, som ikke var medlemmer af Folkekirken.⁶⁵

Tidligere havde Møller gennem Andersen haft kontakt med rosenianske grupper i Nordsjælland og København.⁶⁶ I 1869 dannede disse grupper en fælles forening, Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark.⁶⁷ Både navnet og formålet, som var formuleret i vedtægterne for Bornholms Forening og efterfølgende i Luthersk Missionsforening,⁶⁸ vidner klart om, at inspirationskilden er svensk. I Fosterlandsstiftelsens grundlag, hvor opgaven beskrives som en samling af de mange frivillige kræfter, så der kan ske en ordnet anvendelse til at virke for evangeliets udbredelse, er næsten ordret videreført i vedtægterne for Bornholms Forening og senere i Luthersk

12 mænd. Måske er det en tilfældighed, men både EFS havde 12 mænd i sin første bestyrelse og lige så Lutherstiftelsen i Norge. Tanker kunne lede hen på kirkens nye begyndelse!

⁶⁵ P. Kofoed *dagbog* 3/3 1868 "Førrige Søndag (1ste Marts) blev en Forening foreløbig oprettet til Evangeliets Fremme. Den er naturligvis udgaet fra og vil komme til at bestaa af dem som ikke kan blive i kirkelig Forening med Tr."

Møller meldte sig ind i Folkekirken igen ifølge kirkebogen for Rønne Sogn i december 1868. Møller var blevet ordineret frimenighedspræst i 1864 af Grunnet i København, og måtte i forbindelsen med genindmeldelsen i Folkekirken love ikke at gøre brug af sin ordination og ej heller tale nedsættende om folkekirken. Dette sidste krav, som blev stillet til Møller førte til, at Møllers blad *Budskab fra Naadens Rige* ikke indeholder nogle folkekirkekritiske artikler. Rosenius havde det samme forsigtighedsprincip i *Pietisten*, men i Møllers blad *Budskabet* findes i perioden 1865-1907 ingen folkekirkekritiske artikler; se Vigilius *Kirke i kirken*, 181-182. Folketællingen i Danmark 1870 var medvirkende årsag til, at flere meldte sig ind i Folkekirken igen, da man ved folketællingen skulle svare på, om man var medlem af Folkekirken eller ej. Enkelte, som fx prædikant Peter Seiersen, Bodilsker, som havde været med Møller i Stockholm hos Rosenius i 1866, forblev til sin død medlem af Trandbergs frimenighed, selv om han offentligt tog afstand fra Trandberg, men Seiersen ønskede åbenbart ikke at vende tilbage til Folkekirken igen. Dette ses af Folketællingslisterne fra 1870, at Seiersen står opført som Frimenighedsmedlem og i 1880 blot som "Lutheran", Dansk Demografisk Database.

⁶⁶ Nogle af Møllers kontakter til rosenianske grupper i Nordsjælland var ikke gennem Andersen. Møller besøgte Gilleleje i 1866 i forbindelse med rejsen til Rosenius i Stockholm. Møller kendte nogle bornholmere som var bosat i Gilleleje. *Budskabet* nr 11, 1893, 173, hvor Møller skriver: "Paa Veien derfra var undertegnede første Gang ude og talte paa Nordsjælland", Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918. Mindeblade*, 75. Andre nordsjællandske bekendtskaber var gennem Andersen, f.eks. Helsingør.

⁶⁷ Påvirkningen fra Sverige var markant fra begyndelsen. Bornholms Forening tager navnet som tilfældet var mange steder i Skåne, hvor det geografiske område indgår i missionsforenings navn, ligeledes "til evangeliets fremme", hvilket er hentet fra Fosterlandsstiftelsens navn: Fosterländska Stiftelsen för Evangelii befrämjande. Navnet skulle være i sin korthed: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.

⁶⁸ Allan Hofgren, *EFS rötter. De trodde och vågade*, (Uppsala: EFS-förlaget, 1988), 9; Larspers *Ledning av väckelserörelsen*, 45-49.

Missionsforening.

Bornholms Forening havde dog behov for ved sin stiftelse og i sin formulering af vedtægterne at gøre opmærksom på, at det var en missionsforening og ikke en ny frimenighed.⁶⁹ § 2 beskriver således, at Bornholms Forening er ”en Missions-Forening og optræder ikke i nogen måde som et Menigheds-Samfund eller overtager en Menigheds Forretninger, ligesom den ej heller vil virke hen til Dannelsen af nogen saadan ...”.⁷⁰ Menighedsforretninger må forstås som handlinger i en menighed, hvor man kommer i berøring med registreringsvæsenet, hvad der optegnes i kirkebøgerne.⁷¹

⁶⁹ Forholdet mellem Indre Mission, stiftet 1861, og Luthersk Missionsforening er bl.a. beskrevet hos Poul Erik Kammergaard, *Forholdet mellem Luthersk Missionsforening og Indre Mission. I perioden fra den bornholmske vækkelses begyndelse og indtil 1911.* (Århus: Delt hovedfag i kirkehistorie, Århus Universitet, 1985). Fortiden som en bornholmsk frimenighed og den deraf stærke Folkekirkekritiske tilgang, skaber en stor afstand til Indre Mission. Ebbe Kaas, *Luthersk Missionsforenings første 25 år*, (Herning Seminarium linjefagsopgave, 1984), 11-13; Vigilius, *Kirke i kirken*, 180-183; Kurt E. Larsen, *Indre Mission i ny tid* (Fredericia, Lohse Forlag, 1986) 245-247. Kurt E. Larsen, *Vilhelm Beck – missionspræsten*, (Fredericia: Lohses Forlag, 2001), 146- 150. Kurt Ettrup Larsen, *En bevægelse i bevægelse. Indre Mission i Danmark 1861 – 2011*, (Fredericia: Lohse, 2011), 140-145. Kurt Ettrup Larsen, *Vilhelm Beck, kirken og den indre mission – en studie i forholdet mellem vækkelsesbevægelse og Folkekirke 1849-1901* (Århus: Ph.D.-afhandling, Århus Universitet, 2000), 205- 211. Kofod-Svendsen, ”Kritik af Luthersk Mission efter stiftelsen”, 176-182.

⁷⁰ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918. Mindeblade*, 9-10. Her skal bare nævnes § 2, hvor man ikke på nogen måde ønsker at overtage en menigheds forretninger eller optræde som et menighedssamfund, men blot arbejde for det ene fornødne: At styrke, nære og befæste det kristelige liv. § 3 beskriver, at foreningen ledes af 12 mænd, der vælges demokratisk. § 4 at enhver der yder foreningen bidrag er medlem. § 5 at man ønsker at udsende kolportører og udgive skrifter. Det er værd at bemærke, at bestyrelsen vælger sin ”ordfører”. Dette udtryk er hentet fra svenske forhold, normalt ville man skrive ”formand”.

⁷¹ Begrebet ”Embedets forretninger” findes bl.a. i forordning vedr. konfirmation 1736 og begrebet ”kirkelige forretninger” benyttes bl.a. i præstesagen mod Sofus Holm ved Thisted 1877: ”Sagen går nu til justitsministeriet, og præsten har afgivet løfte om indtil videre at afholde sig fra *kirkelige forretninger*”. I sidstnævnte tilfælde må det forstås som al form for gudstjeneste. Der blev i den nye missionsforening praktiseret altergang/nadver ved de kaldede prædikanter. Hovedparten af medlemmerne af den nye missionsforening var frimenighedsmedlemmer og kunne derfor ikke gå til alters/nadver i folkekirken. I årene omkring 1870 blev de fleste frimenighedsmedlemmer igen medlem af Folkekirken. Dette dilemma var kun aktuelt for Bornholm. Personerne i de øvrige rosenianske grupperinger, Helsingør, Gilleleje, København og Amager var medlemmer af Folkekirken. Da Bornholm var den største afdeling inden for den nye Lutherske Missionsforening, kom dette kirkelige spørgsmål til at forfølge hele Lutherske Missionsforening i den første generation. I et af det yderst sjældne indlæg i Møllers eget blad Budskabet giver han i oktober 1868, 152- 154, en lille redegørelse om ”Forening til Evangeliets Fremme”. Her fremgår det, at foreningens formål er, ”at den nemlig ved Prædikanter og Skrifter vil virke for et eneste Formål nemlig hvad der i Ordets egentligste Forstand henhører under Synd og Naade”. Kaas, *Luthersk Missionsforenings første 25 år*, 12. Kaas og Larsers, *Dyre Broder*, 110-112

Kendskabet til kontakten over Øresund og Østersø⁷²

Blot et par år efter stiftelsen af Luthersk Missionsforening (LM) kom Møller forbindelse med de rosenianske missionsforeninger i Skåne. Sandsynligvis var det gennem Ahnfelt, at Møller og Andersen blev inviteret til et større møde i Hässleholm i 1870, hvor prædikanter fra de tre skånske rosenianske missionsforeninger var samlede.⁷³

Den rosenianske bevægelse i Sydsverige var organiseret i lokale missionsforeninger, der samlede sig i geografisk regionale missionsforeninger.⁷⁴ Västra Skånes Missionsförening (VSM) (stiftet 1856), Hässleholms Lutherska Missionsförening (HLM) (stiftet 1860), Nordöstra Skånes Missionsförening (NSM) (stiftet 1858). De tre skånske regionale missionsforeninger Västra Skånes Missionsförening, Hässleholms Missionsförening og Nordöstra Skånes Missionsförening samarbejdede med hinanden og med Evangeliska Fosterlands Stiftelsen (EFS) i Stockholm, dog uden formelt at tilslutte sig EFS.⁷⁵

De tre regionale missionsforeninger VSM, HLM og NSM stod i lang tid hinanden meget nær, og de betragtede hinanden som søskendeforeninger.⁷⁶ De byttede regelmæssigt prædikanter og ved større

⁷² Her undersøges den kontakt, der var indenfor den rosenianske vækkelse. Tidligere havde der været en kontakt mellem Evangeliska Fosterlands-stiftelsen (EFS), Det Norske Missionsselskab og Det danske Missionsselskab om afholdelse af Nordiske Missionsmøder og drøftelser om etablering af fælles tidsskrift, missionsfelt og missionskole. Ved mødet i Malmø 26-27/8 1863 deltog Rosenius og andre ledende personer fra EFS i drøftelserne. Både nordmændene og EFS ønskede ikke nogen fælles nordisk mission, ej heller fælles tidsskrift, var der forståelse for. Niels Bundgaard, *Dr. Christian Kalkars Betydning for dansk Kirkeliv og Missionsvirksomhed*, (København: 1951), 213- 215. Ligeledes var der en form for kontakt mellem den rosenianske vækkelse i Sverige og det kirkelige arbejde i Danmark gennem udsendelsen af diakonisser fra Stockholm til krigsområdet på Als, 1863-64. To blev placeret i Nordborg og to i Augustenborg, hvor der blev oprettet sygehuse. Ønsket om at sende diakonisser til Als kom fra den svenske dronning. Rosenius var med i den stiftende styrelse 1849. Gunnar Westin, *Ur den svenska folkväckelsens historia och tankevärld*, (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, 1931), 226. Om Rosenius' deltagelse i Diakonissanstaltens arbejde, Lodin, *C.O. Rosenius*, 179 – 182. Det er påfaldende, at Poul Holt, *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år, 1861 – 1961*, (København: Lohses Forlag, 1961), 306, forbigår de rosenianske missionsforeninger i Skåne, og alene omtaler Kristianstads Traktatsällskap som indre mission i Sydsverige. Anders Åberg, *Västra Skånes Missionsförening. Minnesteckning till sjuttiofemårshögtiden 1931*, (Klippan: Klippans Nya Accidenstryckeri 1931), 142, nævner enkelte personer fra Indre Mission Danmark, som har prædiket i VSM missionshuset i Helsingborg, nemlig lensgreve Holstein-Holsteinborg, pastor Moe og pastor V. Beck.

⁷³ Kendskabet til denne forbindelse er først og fremmest gennem en brevsamling, som artikelforfatteren ved hjælp af Torbjörn Larspers i 2006 blev genfundet i Lund. Brevene er fra Møller og til formanden for en af de tre skånske missionsforeninger, Västra Skånes Missionsförening, Anders Olsson.

⁷⁴ Begrebet regional missionsforening, se Larspers, *Ledning av väckelsesrörelsen*, 19.

⁷⁵ VSM tilsluttede sig EFS 1945, hvorimod HLM og NSM som et resultat af bibelsynsstriden i EFS 1909-1911 samarbejdede med Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner. Larspers *Konfessionalitet och medbestämmande*, 135; Rune Imberg "Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner som ett "EFS II" – realitet eller illusion?" Artikel i: Larspers och Imberg, *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890-1920*; Rune Imberg (red.), *I Jesu spår. Evangelisk Luthersk Mission – Bibeltrogna Vänner, 1911-2011*, (Stockholm: BV Förlag, 2011), 28-49.

⁷⁶ Larspers, "Dina aktier noteras nu mycket högt på skånebörsen", 46-48.

missionsmøder, årsmøder og halvårsmøder, sendte man delegationer eller sendte skriftlige hilsner.⁷⁷ De udgav sammen det regionale tidsskrift *Skånes Missionsblad*⁷⁸ og grundlagde i fællesskab et ungdomsarbejde, Kristliga Ungdomsförbundet i Sydsverige i 1905.⁷⁹

⁷⁷ Styrelseprotokoll för Hässleholms Missionsförening 19.6.1908 § 6, protokollsbok 2; styrelseprotokoll för Hässleholms Missionsförening 16.6.1911 § 5; 2.1.1914 § 13; 14.6.1914 § 15, protokollsbok 3, Evangelisk-Luthersk Mission Sydvästs arkiv, Hässleholm. U.forf. *Strödda drag ur N.Ö. Skånes Missionsförenings historia samlade av Styrelsens Kommitté*, (Kristianstad: Skånska Morgonsbladets Tryckeri, 1908), 56-57; U. forf. *Västra Skånes Missionsförening 1856-1906, Minnesblad tecknade af Föreningens Vänner*, (Helsingborg: Schmidts Boktryckeri 1906), 129-130; henvisning til, at styrelsen i juni 1883 fordelte opgaverne, hvem der skulle til årsmøderne i Hässleholm og Hjärsåsllilla. Åberg, *VSM 75 år*, 18.

⁷⁸ I 1907 havde Skånes Missionsblad et oplag på 4.300. Christina Nilsson, "Guds verk bland oss" artikel i: Rune Gustavson (red.), *Jesusglädje, Bibeltillit, Missionsiver. 1905 – 2005. En levande historieskildring av Kristna Ungdomsförbundet i Sydsverige*. (Kristianstad: BV-Förlag, 2005), 195.

⁷⁹ Nilsson, "Guds verk bland oss", 163-196.

Anders Olsson (1836 – 1908)

Olsson var helt jævnaldrende med Møller. Olsson kom fra et gudfrygtigt hjem i Wäsby sogn, tæt ved Höganäs. Forældrene blev tidligt en del af den rosenianske læserforsamling i området. Mønsteret for disse samlinger er relativt ensartet, øst og vest for Øresund. ”Man läste icke blott i Bibeln utan äfven i Luthers og Rosenii skrifter, och de då utkomma första häftena af Ahnfelts sånger jämte Rutströms sångbok”.⁸⁰ Olsson blev kaldet af Västra Skånes Missionsförening i 1862 til prædikant. Han var landmand, fra 1869 i Ornakärr. Gift 1865, 6 børn, hvor af de 3 døde næsten samtidigt i 1877-78 (den 17. december 1877 Joel 11 år; 1. januar 1878 Marianna 4 år; 6. februar 1878 Johannes 1½ år).⁸¹ I brevsamlingen mellem Møller og Olsson er der desværre ikke bevaret nogen breve mellem maj 1876 og februar 1879, så et helt privat indblik i hvordan Olsson oplever dette tab, og hvilke konsekvenser dette havde i hans syn på Gud, forkyndelsen m.m., det kan vi ikke få.

Olsson var formand for Västra Skånes Missionsförening fra 1866 til 1899. Han var meget belæst i teologiske og især i historiske emner.⁸² Rigsdagsmedlem i andra kammaren 1887–1899 valgt for Luggude domsagas norra valkrets.⁸³ I brevsamlingen kommenterer Møller valget af Olsson til rigsdagsmand.⁸⁴ Møller kan ikke helt forstå Olssons prioriteringer af det politiske frem for prædikantopgaverne, men konkluderer, at det man ikke selv har søgt eller selv ville opnå, det må være Guds ledelse med en, og derfor er sagen afgjort af Gud.⁸⁵

Olsson kristelige holdning var en meget synlig del af hans rigsdagsarbejde. Han var således initiativtager til de såkaldte torsdagsaftner, som bestod af bøn og bibelsamtaler for rigsdagens medlemmer.⁸⁶

⁸⁰ U. forf. *Några minnen ur Riksdagsmannen Anders Olsons lefnad*, (Helsingborg: Schmidts Boktryckeri, 1909), 16

⁸¹ U. forf. *Några minnen*, 70-71. Joel Andersson, *Några minnen av Far*, artikel i: Axel B. Svensson (red.), *Bibeltrogna Vänners Julkalender*, (Stockholm: Bibeltrogna Vänners Förlag, 1956), 102-103. Joel Andersson hedder det samme som sin afdøde storebror. Joel Andersson blev født et halvt år efter sin storebrors død.

⁸² Redaktør Anders Åberg skriver i *Skånes Missionsblad* nr 4, 1908, at Olsson var belæst i kirkehistorie, og hans kendskab til dogmatikken kunne måle sig med universitetsuddannede. Åberg kalder ligefrem Olsson for en sand teolog.

⁸³ U. forf. *Några minnen*, 76-80. Andersson, ”*Några minnen av Far*”, 105-106.

⁸⁴ Møller brev til Olsson 7/6 1887.

⁸⁵ Møller var selv politisk interesseret. Ved rigsdagsvalget i 1879 mellem Lacianus Kofod (Højre) og Marcus Blem (Venstre), støttede Møller L. Kofod. *Bornholms Tidende* skrev efterfølgende, at Kofod blev valgt p.g.a. Møllers støtte. I 1881 ønskede Højre at opstille Møller, men han afslog. Se P.K. Stiblot, kronik *Bornholms Tidende* 20/5 1955. I Møllers brev til Olsson 23/8 1887 kommenterer Møller en politisk sag i Sverige om told og frihandelsspørgsmål, en sag som sprængte Olssons parti. Møller i brev til Olsson 9/2 1888: kommentar om statsminister Themptanders afgang på grund af told/frihandelsspørgsmålet. Themptander (1844-1897) var statsminister 1884-1888.

⁸⁶ Lydia Svärd, *Väckelserörelsernas folk i Andra kammaren 1867 – 1911. Frikyrkliga och lågkyrkliga insatser i svensk politik*, (Stockholm: Missionsförbundets förlag, 1954), 4. Olsson havde sammen med Olof Andersson, Hasselbol taget dette initiativ i 1888, P.P. Waldenström, var også rigsdagsmedlem, men deltog ikke fra begyndelsen i disse samlinger.

Olsson dør den 13. februar 1908, altså blot 2½ måned efter Møller. Olsson skriver en længere nekrolog om Møller, der består i lange citater fra Møllers breve til Olsson. Hermed kan det konstateres, at den bevarede brevsamling må være samlet af Olsson selv. Dog citerer han et brev i nekrologen, som ikke findes i samlingen.⁸⁷ Olssons nekrolog bringes i Skånes Missionsblad, som han selv var med til at grundlægge i 1878, og han medvirkede gennem artikler og andet stof til bladet. Sidste del af nekrologen over Møller blev således bragt efter Olssons egen død. Olsson begynder nekrologen med at skrive, at han var Møllers mest ”förtrogne vän här i Sverige”.⁸⁸

Olssons søn, Joel Andersson, skriver om sin far i 1956,⁸⁹ hvor han bl.a. nævner: ”En av fars synnerligen förtrogna vänner var den danska redaktören Chr. Möller.”

En samling breve

Møller-Olsson brevvekslingen har været kendt siden 1906, hvor Västra Skånes Missionsförening udgiver et jubilæumsskrift. Opfattelsen i Danmark hos personer, som arbejdede med den rosenianske vækkelse, har været, at brevsamlingen var gået tabt.⁹⁰

Samuel Roswall nævner i 1985,⁹¹ at ”indtil for få år siden opbevarede ca. 90 breve fra Møllers hånd”. I Sverige blev enkelte af brevene benyttet bl.a. af Torbjörn Larspers i forbindelse med en teol. lic.-afhandling,⁹² og det er uomtvisteligt, at samlingen har været arkiveret på arkiv i Lund mindst fra 1995. Før den tid har det sandsynligvis været en del af Västra Skånes Missionsförenings arkiv, som havde skiftende placeringer.⁹³

I Luthersk Missionsforenings 50-års jubilæumsbog fra 1922 bliver brevene nævnt og righoldigt citeret. Der er således ingen tvivl om, at Møllers breve til Olsson enten har været i Danmark, eller der

⁸⁷ Olsson citerer i nekrologen et brev fra den 20/8 1872, dette brev findes ikke i brevsamlingen, Anders Olsson, Missionär Chr. Möller, nekrolog i *Skånes Missionsblad*, 1908, 37-39.

⁸⁸ Olsson, ”Missionär Chr. Möller”, 37.

⁸⁹ Andersson, ”Några minnen av Far”, 109.

⁹⁰ Tidl. sognepræst Jens Jensen, Løgumkloster, Sønderjylland, mundtligt meddelt maj 2006 til artikelforfatteren. Jensen var i forbindelse med en kirkehistoriske opgave i 1970'erne, som stud. teol. på vej til Skåne for at læse brevsamlingen, men fik at vide, kort før afrejsen, at den ikke kunne findes i EFS arkivet for Sydsverige. Siden den episode har opfattelsen været, at brevsamlingen var gået tabt.

⁹¹ Roswall, *En banebryder*, 127.

⁹² Larspers, *Ledning av väckelserörelsen*, 19.

⁹³ VSM blev sammen med Centralföreningen för Sydvästra Skånes Missionsföreningar 1945 til et distrikt i EFS (EFS distrikt för Västra Skåne). Dette distrikt blev i 1996 lagt sammen med EFS-distriktet for Östra Skåne-Blekinge (tidligere Kristianstads Traktatsällskap), og nydannet blev EFS i Sydsverige med kontor i Åhus, fra 2003 i Hässleholm. VSMs arkiv findes på Skånes Arkivförbund, Lund. Ebbe Kaas læste i efteråret 2006 alle breve igennem i Lund og kopi af hele brevsamlingen findes nu efterfølgende også i LM arkivet, Hillerød. Yderlig oplysning om brevsamlingen historie og benyttelse henvises til Kaas og Larspers, ”Dyre Broder”, 100-104.

har været en udsending fra Luthersk Missionsforening, som har været rejst til Skåne for at læse brevene.⁹⁴ Brevene i 50-års jubilæumsskriftet undgår helt behændigt og konsekvent at bruge de passager i brevene, som måtte stille Møller i et uheldigt lys. Dette får konsekvenser for senere fremstillinger, som kun har benyttet sig af brevene i de uddrag, som fandtes i Jubilæumsbogen, i den tro, at breve var citeret i sin fulde længde.

Møller skriver med latinske bogstaver, hvilket ikke var almindeligt for en dansker i 1870'erne,⁹⁵ og han nævner selv i et par af brevene, at det sker af hensyn til Olsson. ”Men jeg kan næsten ikke skrifva Latinska Bogstaver, for jeg er ikke van dermed”.⁹⁶ Sproget er i de første breve bornholmsk/svensk og bliver senere dansk med enkelte svenske udtryk for at forebygge misforståelser.⁹⁷ Det var øjensynligt besværligt for Møller at skrive breve med latinske bogstaver. Møller ejede en ”Malling Hansen skrivekugle”, men denne er ikke benyttet i brevene.⁹⁸ Brevsamlingen indeholder 89 breve og strækker sig over perioden fra 1871 og frem til 1907.

Hässleholm-mødet

Venskabet mellem Møller og Olsson og hermed grundlaget for den tætte kontakt mellem Luthersk Mission i Østdanmark og de rosenianske missionsforeninger i Skåne blev etableret ved Hässleholm-mødet i 1870.⁹⁹ Årsagen til, at Møller og Andersen var taget til Hässleholm, angiver Olsson, at danskerne ønskede at finde ud af, hvordan et større regionalt møde blev afviklet i Sverige, samt at stifte bekendtskab med svenske brødre. Oplysningen om, hvordan Møller og Andersen ville undersøge, hvordan et større møde blev afviklet, er interessant. Det er sandsynligvis ud fra dette Hässleholm-møde, den forholdsvis særegne tradition om at have missions- og årsmøder med mange prædikanter i løbet af kort tid er blevet overført fra Skåne til Østdanmark. Denne tradition har i en særlig grad været anvendt i de rosenianske miljøer i Østdanmark og i Skåne. Ved årsmøderne kunne der i løbet af en dag være 4-6 prædikanter på programmet.

⁹⁴ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868-1918. Mindeblade* citater, 26-32 og 58-59. Nævnte steder indeholder lange passager fra brevene uden kommentarer. Dog er ingen breve gengivet i sin fulde længde.

⁹⁵ Gotisk håndskrift var den skrift, som man lærte i skolerne i Danmark indtil 1875.

⁹⁶ Møller til Olsson 27/1 1872. ”Men Du ved jo, at mine latinske Breve ere blot korte...” 29/7 1874. Der findes dog ingen eksempler på breve med gotisk håndskrift.

⁹⁷ I brevene benytter Møller sig af svenske ”å”, hvilket først i 1948 kom ind i dansk retskrivning. Møller havde et relativt godt kendskab til svensk, idet han oversatte de første 18 årgange af *Pietisten* til dansk i perioden 1867 til 1879.

⁹⁸ Møller ejede en Malling Hansen skrivekugle, den opbevares på Bornholms Museum i Rønne.

⁹⁹ Mere detaljerigt om dette møde i Hässleholm, Kaas og Larspers, ”*Dyre Broder*”, 98 – 99.

Året efter, 1871, var Olsson sammen med 4 andre skånske prædikanter til møde i København, derefter i Græsted, tilbage til København og derfra videre til Bornholm for at deltage i årsmødet i Åkirkeby.¹⁰⁰ ”Detta var början till en förbindelse mellan danska och svenska bröder och en rad af ömsesidiga mötebesök, som ägde rum under flera år, till glädje och uppbyggelse för vänner å både sidor”.¹⁰¹

Områder hvor forholdene i Skåne og Østdanmark har været påfaldende ensartede

I brede danske kirkehistoriske fremstillinger omtales Luthersk Missionsforenings kontakt med Sverige udelukkende gennem den fælles teologi fra Rosenius.¹⁰² Foreningens særpræg omtaler nævnte fremstillinger som en følge af den bornholmske vækkelse med en fortid som en frimenighed, hvor det kirkekritiske element var fremherskende. Endvidere nævner de brede kirkehistoriske fremstillinger, at mødet mellem Møller og Rosenius førte til etablering af en missionsforening, der blev en lægmandsbevægelse inden for rammerne af Folkekirken. Flere nævner Luthersk Missionsforenings stærke bibeltroskab og manglende sakramentsforståelse samt foreningens ukirkelighed. Der er ingen, som sætter Luthersk Missionsforenings selvforståelse, arbejdsformer og hele identitet i forbindelse med de tilsvarende rosenianske missionsforeninger i Skåne.

Sameksistensen mellem de skånske missionsforeninger og Luthersk Missionsforening i Østdanmark kom bl.a. til udtryk på følgende områder: Rosenius som teologisk autoritet; synet på kirke og missionshus; mødetraditioner; sangtradition; den organisatoriske opbygning af missionsforeningerne; og endelig prædikanternes autoritet.

¹⁰⁰ U. forf. *Några minnen*, 73 oplyser at overfartstiden fra København til Bornholm var på 11 timer. Få år forinden var der kommet regelmæssigt dampskibstrafik mellem København og Rønne gennem oprettelsen af Dampskibsselskabet af 1866. Damperen Skandia sejlede typisk fra København via Ystad og så videre til Rønne. Der var afgang 2 gange om ugen.

¹⁰¹ U. forf. *Några minnen*, 73. Olsson, ”Missionär Chr. Möller”, 38.

¹⁰² Martin Schwartz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, (København: Gyldendal, 1983), 264-266 ”Den bornholmske vækkelse med præsten P.C. Trandberg der inspireret af Søren Kierkegaard fordømte folkekirken for dens verdsliggørelse. Chr. Möller blev grebet af den svenske lægprædikant C.O. Rosenius, som havde et ægte luthersk udgangspunkt, men det er lidt mere tvivlsomt, om han virkelig havde tilegnet sig Luthers helhedssyn. Den afslappede holdning til sakramenterne og den ukirkelige holdning, som var repræsenteret i ældre tiders Luthersk Missionsf...” Lorenz Bergman, *Kirkehistorie 3* (København: P. Haase & Søn, 1972), 127-128 og 159-160; Balling og Lindhardt, *Den nordiske kirkes historie*, 233-234 ”Den svenske nyevangeliisme blev hermed – gennem stiftelsen af LM i 1869 – et vigtigt indslag i dansk kirkeliv og en betydelig faktor ved siden af Indre Missions mere pietistiske holdning”. Hal Koch, *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, (København: Gyldendal, 1967), 183-184. ”Forskellen [til Indre Mission] var væsentlig, at ”bornholmerne” forkastede lovforkyndelsen; man skulle kun forkynde retfærdiggørelsen og forsoning ved Kristi blod; dertil kom en skarp kritik overfor folkekirken, som førte til, at man som regel holdt sig væk fra dens gudstjenester og altergang”.

Rosenius blev ubetinget opfattet som lærefaderen. Rosenius' autoritet og forkyndelse blev aldrig draget i tvivl. Rosenius' skrifter blev brugt ved såkaldte læseforsamlinger, hvor der var en meget enkel liturgi. Den bestod i sang, bøn og oplæsning.¹⁰³

Västra Skånes Missionsförenings jubilæumsbog fra 1906 beskriver bl.a., at arven fra Rosenius var den direkte årsag til missionsforeningens beståen: "Hertill kommer, att genom hans [Rosenius] verksamhet hafva många lärare och predikanter blifvit förda till en luthersk och bibelenlig uppfattning af frälsningsläran".¹⁰⁴ Og et andet sted: "Den man, som mer än någon annan kom att stå som en andelig fader för de religiösa rörelserna äfven i västra Skåne var C. O. Rosenius".¹⁰⁵ Noget kunne tyde på, at flere prædikanter i de respektive missionsforeninger benyttede Rosenius' billedbrug, formuleringer, tekster, sproglige vendinger i så høj grad, at det mere var Rosenius' formidling end en egentlig prædiken. Dermed opstod en prædiken, hvor både form og indhold, var præget af et relativt ensartet tekstvalg og sprogbrug.¹⁰⁶ Denne påfaldende ensartethed i mødeforner, tekstvalg og hele mødernes indhold bidrager endvidere til, at det er de samme teologiske stridigheder i missionsforeningerne såvel øst som vest for Øresund og på Bornholm. Det er typisk stridigheder

¹⁰³ Et citat fra U. forf. *HLM 50 år*, 42 giver et godt og dækkende indtryk af såvel indhold, sprogbrug m.m. : "Man samlades till bönmöten i stugorna, varvid stycken ur C.O. Rosenii skrifter förelästes och Ahnfeldts kärnfriska andliga sånger sjöngos. Dessa små stunder, som fortgingo ända in på 1890-talet, voro högtidsstunder för de fattiga pilgrimer, som börjat vandrigen mot det himmelska Jerusalem, och komma att sent glömmas av dem, som fingo vara med." I *LM 50 år, 1922*, 65 nævnes det, at en kvinde var oplæseren ad Pietisten ved læsemøderne i Helsingør. Begrebet læseforsamlinger, konventikler eller stuemøder indenfor den rosenianske fromhedstradition er behandlet af Erland Sundström "De gick på möten" artikel i *Hilding Pleijel m.fl., På stugmötenas tid. Till 100-årsminnet av Konventiklplakatets upphävande 1858*, (Stockholm: Fosterlands-Stiftelsen, 1958).

¹⁰⁴ U. forf. *VSM 50 år*, 84.

¹⁰⁵ U. forf. *VSM 50 år*, 13. U. forf. *VSM 50 år*, 110: "När man ingen predikant hade, samlades ordets vänner ändå på söndagsaftonen till gemensam sång, bön och läsning af Luthers eller Rosenii skrifter."

¹⁰⁶ U. forf. *VSM 50 år*, 134 som omtaler en kritik af flere prædikanter, at de simpelt hen forbereder sig for lidt. De læser for få bøger, og andre værner blot om selve mødeforner. Det er relativt sjældent, at kritiske punkter bringes i de officielle jubilæumsbøger. Denne sag er fra 1885. Samuel Roswall, *Forkyndelsens særpræg i Luthersk Missionsforening*, (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1980), 30, nævner samme forhold. Møller gør selv opmærksom på dette i en artikel i *Budskabet* nr. 7, 1889, hvor man havde talt om, at der var en fare for missionsforeningen ved en alt for indskrænket og ensidig anvendelse både af Guds Ord og Rosenii Skrifter, et alt for lille og snævert udvalg af såkaldte prædikentekster, samt at man hele tiden og ensidigt betoned blot de troendes ugudelighed i sig selv, men forsømte Guds Ord om Åndens værk og Guds børns hellighed og vandring. I nævnte artikel henviser Møller til en artikelserie, som var blevet bragt i *Budskabet* 1882, hvor samme sag blev nævnt. Her blev det bl.a. påpeget om faren ved at prædike om det samme igen og igen, at man var fristet til at bruge forskellige kraftudtryk i sproget for at fastholde tilhørerens interesse, *Budskabet* nr. 6, 1882. Det skal påpeges, at Møller kommer med dette synspunkt, såvel i 1889 hvor kritikken mod ham var, at han havde forladt den rosenianske evangelieforståelse til fordel for mange andre ting i *Skriften*, som i 1882, hvor Møller begyndte at interessere sig for flere teologiske forhold som stod svagt eller var helt fraværende hos Rosenius. Ved at påpege, at man ved brug af Rosenius skrifter var blevet ensidig, så må dette blive opfattet som en kritik af selve Rosenius. Se nærmere behandling af denne sag om ensidighed hos Kaas og Laraspers, "Dyre broder", 118-119. Møllers artikler i *Budskabet* 1882 blev i 1885 bragt i *Skånes Missionsblad*, hvilket understreger sammenhøigheden mellem det rosenianske arbejde i Østdanmark og Skåne. Selv om artiklerne var skrevet ind i en dansk sammenhæng, så har det også en vejlederfunktion i det skånske rosenianske arbejde.

inden for de såkaldte ”rosenianske uklarheder” f.eks. i spørgsmålet om den universelle retfærdiggørelse, forholdet til præsteskabet og den officielle kirke, frikirkedannelse m.v. som dannede grobund for spændinger og splittelser.¹⁰⁷ De rosenianske foreninger, uanset om det er i Skåne eller Østdanmark, gennemgår relativt ensartet de samme teologiske spændinger, nemlig der, hvor Rosenius gennem sine artikler i *Pietisten* ikke var helt klar og entydig. Da Rosenius står som den ubetingede autoritet, da bliver kampen ofte om at have rettighederne til den sande rosenianske forståelse.

Den universelle retfærdiggørelseslære indtager et særligt spændingsområde inden for de rosenianske foreninger både i Skåne og Østdanmark.¹⁰⁸ Det var stillingtagen til denne sag, som i sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet blev en af årsagerne til interne stridigheder mellem Västra Skånes Missionsforening på den ene side og så Nordöstra Skånes Missionsforening og Hässleholms Lutherska Missionsforening på den anden. Disse stridigheder var en af de medvirkende årsager til splittelsen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS), som førte til dannelsen af Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner (BV) 1909-1911. En tilsvarende splittelse førte til en spaltning af Luthersk Missionsforening i årene 1889-1892, hvor Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM) blev dannet. Læren om den universelle retfærdiggørelse var langt fra den eneste årsag til disse splittelser inden for den rosenianske bevægelse, men holdningen til den universelle retfærdiggørelse kom alligevel til at spille en stor rolle, da netop holdningen til denne lære af en fløj blev opfattet som den ægte rosenianske evangeliumforståelse.¹⁰⁹ Västra Skånes

¹⁰⁷ Se bl.a. Niels Ove Rasmussen, *C.O. Rosenius. Guds udvalgte redskab*, (Holbæk: Evangelisk Luthersk Missionsforening, 1979), 49-51; 69-73. Vigilius, *Kirke i kirken*, 127.

¹⁰⁸ Rune Söderlund, *Läran om den universella rättfärdiggörelsen i teologihistorisk belysning*. Artikel i: *Svensk Teologisk Kvartalskrift Årg 55*. 1979. Rune Söderlund, *Den universella rättfärdiggörelsen. Aktualisering av en gammal stridsfråga*. Artikel i Torbjörn Larpers och Rune Imberg, *Den rosenianska väckelserörelsen cirka 1890 – 1920 och bildandet av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner 1911, Rapport från forskningsseminarium på Johannelunds teologiska högskola 20-21. april 2010* (Uppsala: 2010). Om sagen se også Finn Rønn Pedersen, *C.O. Rosenius og læren om universel retfærdiggørelse*. (København: Tolstrups trykkeri, 1990). Finn Aasebø Rønne, *Brydninger mellem pietistisk og herrnhutisk vækkelseskultur, belyst ud fra C.O. Rosenius' syn på læren om universel retfærdiggørelse*. Artikel i Sixten Ekstrand, *Pietistisk och herrnhutisk väckelsekultur i Norden. Föreläsningar vid Nordvecks konferens i Christiansfeld 25-27.8 2005*. (Åbo: Skrifter i praktisk teologi vid Åbo Akademi nr 49. 2006).

¹⁰⁹ Det er slående, at 50-årsskriftet for Bibeltrogna Vänner, Axel B Svensson, *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänners historia under tiden 1911-1961*. (Stockholm: Utgiven av Sällskapets Styrelse, 1961), 14, opregner læren om den universelle retfærdiggørelse som en af hovedårsagerne til splittelsen mellem EFS og BV, og at den splittelse havde rødder helt tilbage til tiden lige efter Rosenius død i 1868. Det gælder om at have selve lærefaderen på sin side. Se også Rune Imberg, Arthur Einarsson (red.), *I Jesu spår. Evangelisk Luthersk Mission – Bibeltrogna Vänner 1911-2011* (Stockholm: BV-Förlag, 2011), 47-49. Tilsvarende har ELM i Danmark i sit 50-årsskrift, U. forf. *Mindeskrift for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm* (Rønne: Rasmussens Bogtrykkeri, 1942), at det var selve synet på evangeliet, som skabte splittelsen af Luthersk Missionsforening, at det var Møller, der gennem sin undsigelse af verdensretfærdiggørelseslæren bragte sig på kollisionskurs med Rosenius. U. Forf. *ELM paa Bornholm 50 år*, 15-18.

Missionsförenings 50-års skrift skriver ligefrem, at den splittelse, som fandt sted i den danske rosenianske bevægelse, fik konsekvenser også i Skåne. ”... den söndring, som vid denne tid ägde rum bland missionsvänner i Danmark, i synnerhet som verkningar däraf sträckte sig äfven till oss”.¹¹⁰ Interessant er det at lægge mærke til, hvordan både Evangelisk Luthersk Missionsforenings og Bibeltroгна Vänners 50-års jubilæumsbøger indgående omtaler dette spørgsmål i den teologiske strid. Begge skrifter, selv om det ene er fra 1942 og er skrevet ind i en dansk roseniansk kontekst, og det andet er fra 1961 og er skrevet tilsvarende ind i en svensk, viser, at begge udbrydergrupperinger ønsker at legalisere handlingerne med, at man står for det oprindelige og ortodokse rosenianske, og til dette hører en stærk vægtlægning af den universielle retfærdiggørelse.¹¹¹

Bemærkelsesværdigt er det, at hverken Hässleholms Lutherska Missionsförenings eller Nordöstra Skånes Missionsförenings 50-års jubilæumsskrifter omtaler Rosenius’ person, lære og gerning i så stærke vendinger, som de tilsvarende 75-års, 100-års og 125-års jubilæumsskrifter gør. 50-års jubilæumsskrifterne er skrevet før bruddet mellem Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen og Bibeltroagna Väänner, og de øvrige er skrevet efter. Dette kan betyde, at Rosenius’ person og lære er nødvendigt for udbryderne, når der skal skabes en identitet. Man ønsker at være dem, der varetager det oprindelige og ægte. I en krise og splittelsessituation blev argumentet for en splittelse og et brud, om man var den ægte fortsættelse af det, som Rosenius lærte, og derfor en fortsættelse af det ægte rosenianske.¹¹²

Her skal der ikke tages stilling til, om Rosenius lærte universel retfærdiggørelse eller ej.¹¹³ Dog hersker der som nævnt ingen tvivl, hverken hos de danske eller skånske udbrydere af de oprindelige rosenianske organisatoriske sammenhænge, at Rosenius lærte universel retfærdiggørelse, samt at denne forståelse var en helt igennem bærende grundtanke i hans lære.

¹¹⁰ U. forf. *VSM 50 år*, 143. Den aktuelle sag, som VSM forholder sig til, var at prædikanter fra Östra Smålands Missionsförening var blevet indbudt til at prædike i VSMs område, og disse prædikanter fra den smålandske rosenianske missionsforening lagde stor vægt på den universelle retfærdiggørelses forståelse. Enkelte steder blev det til splittelse i det lokale arbejde bl.a. i Höganäs, ikke langt fra hvor formanden Anders Olsson boede. I Höganäs blev der bygget et nyt missionshus af udbryderne.

¹¹¹ Rønn Pedersen, *C.O. Rosenius og læren om*, 19: ”Ifølge sine vedtægter anser ELM Rosenius’ skrifter for at være en ret fortolkning af Bibelen og har det som sit formål at forkynde i overensstemmelse med disse. Rosenius er næst efter Bibelen og ved siden af Luther blevet opfattet som den overordnede autoritet”. ELM blev stiftet i årene 1889-1892 og en stor del af begrundelsen for bruddet og splittelsen af LM var at stifterne af ELM mente at Chr. Møller havde fjernet sig fra Rosenius’ lære.

¹¹² Imberg, ”Missionssällskapet Bibeltroagna Väänner som et EFS II”, *Den rosenianska väckelserörelsen*, 79-82.

¹¹³ Se bl.a. Konrad Stormark, *En for alle og alle i en. Blad fra nyevangeliemets historie og teologi*, (Oslo: Luther Forlag 1981), 193-195 og Rønn Pedersen, *C.O. Rosenius og læren om*, 163-166. Endvidere Söderlund, ”Lären om den universella”, 117: ”Vilken inställning hade Rosenius till läran om den universella rättfärdiggörelsen? Frågan är ej helt lätt att besvara. Rosenius tycks ha intagit en ambivalent hållning”.

Forholdet kirke og missionshus

Det er ikke vanskeligt at finde eksempler på Rosenius' kritik af Svenska Kyrkan. I 1851 skriver han i en årsrapport til USA, at der i hele Stockholm kun var to præster, som forkyndte evangeliet.¹¹⁴ I et andet brev skriver Rosenius, at der findes tre grupperinger af præster: nemlig ulve, lejesvende og de tro Kristi tjenere. Han lægger heller ikke skjul på, at der findes mange ulve, altså præster, som gennem en falsk forkyndelse vil være årsag til, at troens liv kvæles.¹¹⁵ Sven Gustafsson skriver: "Det är tydligt, att den prästkritik som skulle bli så vanlig från 1800-talets mitt, ligger i linje med den inställning, som här möter hos Rosenius".¹¹⁶

Kritikken af Svenska Kyrkan og præsterne kommer dog ikke frem i *Pietisten*, og dette faktum har ført til, at flere har anset Rosenius for at spille et dobbeltspil. Dels indtager Rosenius en stærk afstandtagen fra personer i Norrland, som ønsker at skabe egne menigheder med sakramentforvaltning, den separatistiske del af vækkelsen, dels ønsker Rosenius, at vækkelsesfolket etablerer sig ved at bygge missionshuse.¹¹⁷ Gustafsson angriber Rosenius ved at sige, at Rosenius i kirkepolitikken anvendte et klogheds- og afdæmpethedsprincip for at få et så stort råderum og virkefelt for sig selv, som overhovedet muligt.¹¹⁸

¹¹⁴ Sven Gustafsson, *Nyeangelismens kyrkokritik*, (Lund: Gleerups Förlag, 1962), 38. Ifølge Rosenius-biografien [Amy Moberg og Lina Sandell] *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet til hans wänner tillegnad* (Stockholm, tryckt hos A.L. Norman, 1868), 208, var der omkring 120 præster i Stockholm. Biografien optræder uden forfatter angivelse, men ifølge Rosenius-historikeren, Sven Lodin, "Det året (1868) utkom en omfattande biografi författad av Rosenius' sekreterare Amy Moberg med biträde av Lina Sandell", Lodin, *Rosenius*, forordet.

¹¹⁵ Brev af 26/11 1851, citeret fra Moberg og Sandell, *Teckning af Carl Olof Rosenii lif*, 198.

¹¹⁶ Gustafsson, *Nyeangelismens kyrkokritik*, 39. Gustafsson behandler særskilt den rosenianske vækkelses kirkekritik og betoner denne. Der er store lokale forskelle i såvel Skåne som Østdanmark. Hvor der var en præst der sluttede sig til den rosenianske evangelieforståelse, da forbliver vækkelsesfolket relativt kirketro, men var der modsat en præst, som var kritisk over for den rosenianske teologi, da valgte man ensidigt missionshuset frem for kirken. Dette kan positivt forstået være vækkelsesfolkets ønske om at stå vagt overfor den sunde og rette lære. Rosenius ønskede ikke en ufrugtbar strid om uvæsentlige ting, og hertil regnede han spørgsmålet om ydre kirkeordning, kirkemedlemskab og nadverfællesskab. Se bl.a. Rasmussen, *C.O. Rosenius, Guds udvalgte*, 58-60; P. Verner Hansen, *Født på ny. Om Carl Olof Rosenius*, (Århus: Okay-bog, 1987), 250-251.

¹¹⁷ Rasmussen, *C.O. Rosenius, Guds udvalgte*, 51-63; Hansen, *Født på ny*, 21-33 og 248-252.

¹¹⁸ Gustafsson, *Nyeangelismens kyrkokritik*, 41: "En orsak till Rosenius' återhållsamma position, när det gällde kyrkopolitiken, var tydligen lämplighets- och klokhetsprincipen". Elith Olesen benævner ligefrem den fromme Rosenius som durkdreven, idet Rosenius med vilje og med slette hensigter ikke i sine artikler i *Pietisten* nævner f.eks. Rutström, men meget gerne Luther eller Confessio Augustana for at bevise, at han var ortodoks lutheraner, Olesen, *De frigjorte*, 178-180. Begge forskere undlader at nævne Rosenius' tydelige afgrænsning mod baptismen og Rosenius' klare og vedvarende holdning, at vækkelsesbevægelsen ikke skulle forlade kirken så længe kirken havde en sand og ret bekendelse. "Ju större stillhet och återhållsamhet från vår sida, desto större frihet" skriver Rosenius, og Vigilius påpeger, at Rosenius' holdning ikke var spørgsmål om stats- eller frikirke, men troens vækkelse og opbyggelse. Det kirkelige er altid skrøbeligt, ubestandigt og foranderligt, Vigilius, *Kirke i kirken*, 126. Det springende punkt er således, om opfattelsen af Rosenius' handlinger og ordvalg opfattes som politisk, eller om det tjener det højere mål, nemlig

Der er åbenlyst, at Rosenius ønskede, at vækkelsesfolket byggede egne missionshuse, og at disse huse blev hjemsted for en evangelisk-luthersk kreds af troende.¹¹⁹ Rosenius lægger grunden til et spændingsfelt, at en kreds af troende organiserer sig indenfor rammerne af Svenska Kyrkan, men at arbejdet i missionshuset absolut ikke blev underlagt præst eller biskop. I missionshuset foregik, efter Rosenius' opfattelse, det egentlige menighedsliv. Bare her, hvor troens folk selv praktiserede læretugt og selv kaldte prædikanter, kunne de genfødte dele sorger og glæder ud fra samme erfaringsgrundlag. De vidste, hvad det ville sige at være i verden, men ikke af verden, hvad kamp mod synden var for noget, om troens vanskeligheder og det daglige liv under syndens plage. Her kunne troens folk opbygge hinanden gennem forkyndelse og sang, og når tiden måtte blive moden til det, også med nadverfejring.¹²⁰

Denne "rosenianske" holdning til missionshuset genfindes i missionsforeningerne såvel i Skåne som i Østdanmark. Missionshuset blev det åndelige hjem, hvorimod statskirken/folkekirken og dens præster kun nødtvunget blev accepteret, og kun hvis de havde det samme evangelieforståelse som vækkelsesfolket.

Møller blev ved flere lejligheder lagt følgende citat i munden: "at ingen af folkekirkens præster kendte evangeliet".¹²¹ Altså næsten et Rosenius-citat om samme sag. Det er dog aldrig blevet påvist, at Møller skulle have udtalt dette. Citatet genfindes blot i de skrifter, som har haft en betænkelighed og modstand over for Møller. Sandsynligvis stammer citatet fra Chr. Nielsen,¹²² der i et hæfte fra 1870, beskriver den danske rosenianske vækkelses folkekirkekritiske holdning.

På dansk grund er Luthersk Missionsforenings kirkelige holdning og vægtlægning af missionshuset blevet opfattet som en del af foreningens frikirkelige baggrund i årene 1863-68, men det er næppe forklaringen. Luthersk Missionsforening i Østdanmark handler simpelthen på samme måde som rosenianerne i Skåne. Missionshuset, og det som foregår der, opleves langt mere

vækkelsen og troens liv. Dog er Vigilius ikke i tvivl, hvor Rosenius selv lagde hovedvægten, nemlig at det var i konventiklen, der var det åndelige hjem, at ligheden med det ny testaments menighedsliv dér var størst.

¹¹⁹ C. O. Rosenius, *Bref i Andeliga Ämmen*, (Stockholm: Hos A.L. Norman, Tredje och sidsta häftet, 1868) 76-78, Brev, *Råd wid uppförandet af ett bönehus 31/3 1859* og Hansen, *Født på ny*, 250: "Snarere kan man vente at finde broderskabet og den sande kirke i funktion med vækkelsen, konventikler, bedehuse og organisationer og sand forkyndelse hos genfødte lægprædikanter og i sangbøger end i den officielle kirke". Vigilius, *Kirke i kirken*, 117-127.

¹²⁰ Vigilius, *Kirke i kirken*, 125-127. Gustafsson, *Nyevangeliismens kyrkokritik*, 175-182.

¹²¹ Carl Asschenfeldt-Hansen, *Kirkehistorie for Menigheden II bind* (u.å og trykkested), 496: "Møller betragtede Rosenius' lære om nåden som en hemmelighed, som både Trandberg og hver eneste præst i den danske Folkekirke var fuldstændig ubekendt med". Se også Roswall, *En banebryder*, 96-97.

¹²² I 1870 udgav pastor Christian Nielsen, Tikøb på Nordsjælland, hæftet *Om den nye saakaldte "evangeliske" Forkyndelse*.

forpligtende end det, som præsterne og gudstjenesten repræsenterer.¹²³ I Skåne ses det ligeledes, at flere af missionsforeningernes ledelse levede med Ahnfelts mere frikirkelige tendenser gennem oprettelsen af nadverforeninger. Västra Skånes Missionsförenings formand, Anders Olsson, deltog selv i en nadverforening, hvilket ikke førte til mistillid blandt det store flertal af missionsvenner.¹²⁴ Tværtimod mente den senere stifter af Missionssällskapet Bibeltroga Vänner, Axel B. Svensson (1879-1967), at denne holdning til præsteembedet, sakramenternes forvaltning og gudstjenesten, var medvirkende årsag til, at de skånske missionsforeninger ikke blev spaltet i 1870'ernes strid om forsoning, nadver- og menighedsspørgsmålene,¹²⁵ de spørgsmål, som ledte frem til dannelsen af Svenska Missionsförbundet 1878.

Den tætte samhørighed mellem Østdanmark og Skåne viser sig også gennem økonomisk støtte til at bygge et missionshus i København. De skånske missionsforeninger opfattede sig selv som en del af det, som også foregik vest for Øresund. Missionshuset i Nansengade, som Luthersk Missionsforening i København lod opføre, var ved indvielsen i 1876 et af de største lokaler i København. Ahnfelt prædikede ved indvielsen.

Mødetraditioner

Tidspunkterne for afholdelse af lokale møder i missionshusene i de fire rosenianske missionsforeninger var afhængigt af, om der er tale om store forsamlinger med eget missionshus eller mindre forsamlinger, hvor samlingen har været et såkaldte ”stue-møde”.¹²⁶ Et afgørende fælles træk

¹²³ Vigilius, *Kirke i kirken*, 123: ”Rosenius betragtede den ydre kirke primært som en lære- og sakramentsanstalt, som man ikke kan stille for vidtgående forventninger til med hensyn til at fremtræde som et helligt fællesskab, udfolde et kristent menighedsliv, formidle sand forkyndelse eller udgøre et åndeligt hjem for de troende. Alle disse forventninger må rettes mod de troendes egne forsamlinger, hvor man imidlertid ifølge Rosenius ikke bør forvalte sakramenterne.” Denne holdning førte i praksis til, at mange rosenianske missionsfolk i Østdanmark levede et sakramentsløst kristenliv. Enhver kontakt med sognekirke var yderst spartansk og hele aktiviteten blev lagt i missionshuset.

¹²⁴ VSM 100 år, 1956, 33.

¹²⁵ Svensson, *Missionssällskapet Bibeltroga Vännerns historia*, 62, 99-100. Axel B. Svensson er dog meget uklar netop i denne sag i forholdet til den officielle kirke, se Vigilius, *Kirke i kirken*, 128. Det viser vel netop den rosenianske vækkelses problem med at handle efter sin læremester, Rosenius, i denne sag. U. forf. *HLM 100 år*, vedgår netop uklarheden i disse spørgsmål. Både formanden Sven Winkler (HLM) og formanden for NSM Johannes Wittander — og som nævnt formanden for VSM, Anders Olsson, — alle tre ”voro frikyrkligt sinnade och invigda församlingsföreståndare”, d.v.s. i nattvardsföreningar, U. forf. *HLM 100 år*, 111-114. Rosenius’ autoritet ind i denne sag, hvor man flere steder i Skåne havde nadversamlinger, giver sig udslag i en besynderlig argumentation: ”Rosenius skulle väl näppeligen, om han levat på 1870-talet, velat taga avstånd från de små skånska församlingar”. U. forf. *Hässleholms Missionsförening, några erinringar med anledning av Sjuttiofemårsdagen 1860-1935*, (Hässleholm: Nya Tryckeriet, 1934), 46.

¹²⁶ Meget ofte blev søndagen benyttet til møde i missionshuset. Ved årsmøderne og andre større møder beregnet for alle missionens venner, var søndagen altid mødedag. Det var også almindelige praksis i Nordsjælland, København og på Bornholm fra 1880'erne og frem til i dag, ligeledes i Skåne. I Østdanmark er det gældende for både LM og ELM. I

for de skånske foreninger og Luthersk Missionsforening i Østdanmark er afholdelse af årsmøder.¹²⁷ Årsmødet fandt typisk sted lørdag-søndag, eller søndag-mandag. I alle de fire rosenianske missionsforeninger, de tre skånske og den ene danske, var der nogle centrale missionshuse. Disse missionshuse var bygget alt for store i forhold til det lokale daglige behov.¹²⁸ I disse centralmissionshuse blev årsmøderne afholdt samt øvrige samlinger for den respektive regionale missionsforening. Ved selve årsmødet stod forkyndelsen centralt. Ja, man kan nærmest tale om prædikant-trængsel. Denne meget ejendommelige tradition med mange prædikanter, er et ikke noget kendt fænomen i hverken Indre Mission eller det danske frikirkemiljø. I løbet af et årsmøde, afholdes typisk 5 til 6 prædikener pr. dag. Årsagen til dette fænomen kan være prædikanternes store autoritet i den rosenianske bevægelse, samt en stærk vægtlægning på Ordet som det egentlige nådemiddel.

De rosenianske missionsforeningers årsmøder blev typisk afviklet i kirkens gudstjenestetid, og dette blev ikke opfattet som et problem. Et stærkt element af socialt samvær mellem missionsforeningens venner genfindes også i omtale af disse årsmøder i samtlige jubilæumsbøger. Når deltagerne ankom fra det store opland, benævnes det, at det var som en festrejse i lighed med Skriftens tale om festrejserne til Jerusalem.¹²⁹

Endvidere er den tætte forbindelse mellem Skåne og Østdanmark i den rosenianske tradition så konkret, at der såvel i Skåne som i Østdanmark i alle disse centrale missionshuse, fandtes billeder af de respektive foreningers prædikanter samt store billeder af C. O. Rosenius og evt. Martin Luther og Oscar Ahnfelt.

Sangtradition

Hvor Rosenius var enerådende i den teologiske profil, så havde Ahnfelts sange den samme position i de rosenianske missionsforeningers sangtradition.¹³⁰ De 12 sanghæfter, som Oscar Ahnfelt udgav i

modsatning hertil er praksis i LM i Vest-, Syd og Østjylland, hvor søndagen næsten ikke benyttes som mødedag.

¹²⁷ I de første vedtægter for LM på Bornholm, kaldes det blot "Mødet", men omtales som årsmødet. Vedtægterne for LM på Bornholm fra 1868 hentede tydeligvis sin inspiration fra Skåne. Årsmødet både i Skåne og Østdanmark havde to dele. Der var den organisatoriske del, hvor regnskab skulle godkendes. Valg til bestyrelse, valg af prædikanter, og valg af kolportører samt drøftelse af indkomne forslag. Den anden del af årsmødet var forkyndende.

¹²⁸ For LM i Østdanmark drejer det sig om: Bornholm: Åkirkeby, København: Nansensgade og Nordsjælland: Græsted. I Skåne drejer det sig om: for HLM i Hässleholm, for NSM i Hjårsåsilla, nord for Kristianstad, og VSM først i Strövelstorp, derefter i Åstorp (også missionshuset i Helsingborg kan regnes som centralt missionshus for VSM). Kaas och Larspers, "Dyre Broder!", 126-128.

¹²⁹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918. Mindeblade*, 12; U. forf. *Några erinringar ur Hessleholms Missionsförenings historia*, (Hessleholm: Boktryckeri A.B. Göingen, 1909), 32.

¹³⁰ Kaas, "Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition", 154-180; her beskrives sangtraditionerne inden for de rosenianske missionsforeninger mere indgående. Kaas och Larspers, "Dyre Broder!", 128-129. Flemming Kofod-

årene 1850-1877, indeholdt 200 sange. Der var således ingen forskel, om man sad til møde i en roseniansk forening i Østdanmark eller i Skåne. Forkyndelsen var relativ ens, og sangene var de samme, ja, selv numrene i sangbogen var nøjagtigt de samme. I Danmark fastholdtes de 200 Ahnfelts sange frem til 1968 i Luthersk Missionsforening og til 1965 i Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM). Der kom dog nye sangbøger i perioden 1876 og frem til 1968, men de første 200 sange forblev uændrede. I ELM var der i 1965 store betænkeligheder over for at sprede Ahnfelts sange rundt i en ny sangbogsudgivelse. Især den bornholmske afdeling inden for ELM var så kritisk over for dette, at det tog over 14 år, fra forslaget blev stillet om at udarbejde en ny sangbog og frem til udgivelsen i 1965.¹³¹ Indenfor Luthersk Missionsforening kom der først i 1900-tallet et tillæg og igen i 1927 en egentlig udvidelse af ”Ahnfelts sangbog”, som var det folkelige udtryk for sangbogen helt frem til 1970’erne.

Organisatorisk

De fire rosenianske missionsforeninger var demokratisk opbyggede. Missionsforeningerne havde medlemmer eller den almindelige betegnelse på begge sider af Øresund ”venner” eller ”missionsvenner”. Det var typisk dem, som gav økonomisk bidrag til foreningens virke. Hvis et medlem ikke førte et kristeligt levned, kunne udelukkelse af foreningen komme på tale. De lokale missionsforeninger sendte repræsentanter til de regionale missionsforeningers årsmøde, hvor beslutningerne blev truffet, og arbejdets planlægning fandt sted. Det er værd at bemærke, at ethvert medlem af foreningerne kunne rejse et spørgsmål, som man ønskede behandlet. Dog skulle spørgsmålet først godkendes af formanden (ordføreren) og et par andre fra bestyrelsen. Styrelsen for de respektive missionsforeninger bestod af repræsentanter fra de forskellige lokale foreninger.

Prædikanter

I de fire rosenianske missionsforeninger indtog de kaldede prædikanter en meget høj status og nød store anerkendelse. I en stor del af jubilæumsbøgerne fra de rosenianske missionsforeninger er prædikanterne omtalt,¹³² ofte med billeder. I disse missionsforeninger udgjorde prædikanterne en

Svendsen, ”Ahnfelts Sangbog” i *Hymnologi* 3 og 4, 2018.

¹³¹ Anders Storgaard-Andersen (red.), *Med Gud og hans venskab – Bogen om Evangelisk Luthersk Missionsforening 100 års virksomhed i Danmark*, (Rønne: ELM Forlag, 1992), 273. På et tidspunkt ønskede den bornholmske afdeling, at benytte sig af BV:s sangbog, uden at det var nødvendigt at oversætte den fra svensk til dansk

¹³² De undersøgte jubilæumsbøger: VSM 1906; VSM 1931; Gunnar Johansson, *Västra Skånes Missionsförening genom hundra år 1856-1956* (Klippan: Ljungbergs Boktryckeri, 1956) har liste over samtlige prædikanter i VSM gennem 100 år og enkelte prædikantfotos. NSM 1908; NSM 1933; NSM 1958; HLM 1909; HLM 1934; HLM 1959; U. forf.

slags ”præsteskab”. Det var den centrale styrelse eller årsmødet, som kaldte eller valgte prædikanterne. Især i de første 30 til 40 år af missionsforeningernes levetid var en stor del af ledelsen tillige prædikanter.

Prædikanterne blev i de nævnte jubilæumsbøger beskrevet — typisk i anekdotiske træk — hvordan de utrætteligt havde prædikeret i overensstemmelse med Rosenius. Den norske kirkehistoriker Godvin Ousland benævner prædikantens rolle og status samt placering inden for den rosenianske bevægelse som ”egen embedsstand”.¹³³ Sammenlignet med den norske rosenianske missionsforening, Langesundsfjordens Indremisjonsselskab,¹³⁴ så optræder prædikanterne i de skånske og Luthersk Missionsforening i Danmark med en styrke og en omtale, som er meget unik. I andre svenske rosenianske missionsforeninger f.eks. Östra Smålands Missionsförening optræder prædikanterne også med samme styrke som i de skånske og Luthersk Missionsforening i Danmark.¹³⁵ Om det er disse rosenianske missionsforeningers markante statskirke- og præstekritiske holdning, som giver dette udslag, eller om det er en påvirkning af Ahnfelt i en vis form for frikirkelig identitet, som mulig årsag til den stærke opmærksomhed omkring de kaldede prædikanter, er vanskeligt at afgøre.

Den tætte samhørighed mellem de rosenianske missionsforeninger i Skåne og Østdanmark ses endvidere ved, at man gensidigt anerkendte hinandens prædikanter. For den mindste og svageste, nemlig Luthersk Missionsforening i Danmark, var det sådan, at flere af Västra Skånes Missionsförenings prædikanter i kortere eller længere perioder arbejdede i København. Således var

Luthersk Missionsforening 1868-1918; Frits Larsen (red.), *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar 1868-1943. En hilsen til vennerne* (København: Luthersk Missionsforenings Forlag); ELM 1942; Storgaard-Andersen (red.), *Med Gud og hans venskab*, følger traditionen og giver en fyldig prædikantomtale og mange prædikantfotos. Frode Thorngreen, *På Ordets grund. Luthersk Missionsforening 1868-1968*, (Hillerød: Dansk Luthersk Forlag, 1968) har lister med prædikanternes navne og årstallet for deres kaldelse, men ingen portrætfotos. Det er ikke altid tilfældet, at jubilæumsbogen udkommer det år, hvor den respektive forening har jubilæum. Typisk er de prædikanter, som er afgået ved døden siden sidste jubilæumsbog, nævnt og deres virke omtalt.

¹³³ ”Nyeangelismen er altså en egen kristendomsretning som er blitt til innenfor den svenske statskirke uten å skille seg ut fra den. Men dens forhold til kirken har varierat över tid. Retningen er samlet om sine predikanter som den nye embetsstand. De hadde i stor utsträckning forlatt sitt borgerlige kallsarbeid for utelukkende å ofre seg for Ordets forkynnelse. De fikk derfor i 1860-70-årene et navn som svarte til deres livsstilling: ”predikanter”. Predikantene ble ikke lenger reknet med blant det alminnelige legfolk, men ble en klasse for seg. De ble en mellomklasse mellom prester og legfolk, men fullt ut verken det ene eller det andre”. Med tiden professionaliseredes prædikanterne, Godvin Ousland, *Vekkelsesretninger i norsk kirkeliv 1840-75. Hva de lærte og siktet på*. (Drammen: Luther Forlag, 1978), 97. Kaas och Larspers, ”Dyre Broder!”, 131-131.

¹³⁴ Om sammenhængen mellem rosenianske missionsforeninger i Norge og Skåne/Østdanmark, se undersøgelse hos Kaas, ”*Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition*”, 107-119.

¹³⁵ Sven Malcus, *Östra Smålands Missionsförening genom ett sekel*, (Hultsfred: Östra Smålands Missionsförenings Förlag, 1963), 59; 61-90. Her bringes også foto af prædikanterne, og de bliver flittigt citeret i teksten, afdøde prædikanter siden sidste jubilæumsbog omtales ligeledes.

Sven Winkler i København i flere perioder, første gang 1873.¹³⁶ Enkelte prædikanter fra Nordsjælland, f.eks. Jens Peder Larsen, Tipperup, fik Västra Skånes Missionsförenings kaldelse og virkede hovedparten af sin prædikanttid i Skåne.¹³⁷ Allerede før 1880, blev Helsingør og Skotterup på Nordsjælland og Nansensgade i København en del af Västra Skånes Missionsförenings månedstur nummer 1.¹³⁸ Dette forhold er meget bemærkelsesværdigt, at disse prædikensteder indgik på lige fod med steder og missionshuse i selve Skåne. Forsamlingerne indenfor Luthersk Missionsforening i Østdanmark har altså i de første 30 år været helt fortrolige med skånske prædikanter.

Forsoningsstriden

En af stridighederne, som fandt sted inden for den rosenianske vækkelse, var den såkaldte "forsoningsstrid". Samhørigheden mellem missionsforeningerne i Skåne og Østdanmark bliver gennem denne strid endnu mere fasttømret. Det er vanskeligt at forstå Møllers engagement i forsoningsstriden uden den tætte forbindelse over Øresund og Østersø. I Østdanmark var der ikke nogen større strid omkring forsoningsspørgsmålet, dog var der en udløber af striden inden for Luthersk Missionsforening i København, men den havde også andre undertoner end lige forsoningsspørgsmålet.¹³⁹

Waldenström-striden og splittelsen af den rosenianske vækkelse i Sverige

Efter Rosenius' død i februar 1868 blev Pietisten overtaget af Paul Peter Waldenström (1838-1917). Han overtog såvel redaktørposten som ejerskabet af bladet.¹⁴⁰

¹³⁶ U. forf. *VSM 50 år*, 98. Bestyrelsen beslutter at sende Winkler til København i 3 uger for at virke der ved Andersens sygdom. Johansson, *VSM 100 år*, 59 "Begäring från Bornholm om två predikanter ca 4 månader tillsammans beviljades".

¹³⁷ Flere eksempler kunne nævnes f.eks. J.E. Sandell fra Bornholm virkede også som prædikant i NSM. U. forf. *NSM 50 år*, 119. En af de sidste danskere, som også var kaldet prædikant i Skåne, var Ejner Th. Nielsen, som foruden at være prædikant i ELM også var kaldet til prædikant i HLM, Storgaard-Andersen (red.), *Med Gud og hans venskab*, 40. Jens Peder Larsen, Tipperup var en omdiskuteret person. Den ellers megen sindige Peder Kofoed skriver i sin dagbog 22/11 1874, om J.P. Larsen i forbindelse med dennes møder i Østermarie, Bornholm, at han er nok ikke skikket til ligefrem at være lønnet prædikant. "Maaske kunde det ogsaa med Tiden blive bedre."

¹³⁸ U. forf. *VSM 50 år*, 120-121 Her er Helsingør og Skotterup i Nordsjælland nævnt lige efter Helsingborg. Månedsture vedtaget på VSM:s årsmøde 23. og 24. juni 1880. En af de ledende mænd i VSM, konsul Petter Olsson, Helsingborg, havde en sommervilla på den danske side af Øresund. Muligvis var det årsagen til, at prædikanter fra VSM havde prædikensted i Skotterup. En månedstur er en rejse, hvor der arrangeres møder i forskellige lokale missionshuse, eller stuemøder. Det behøver ikke nødvendigvis være den samme prædikant, som rejser en hel måned. Inden for de Skånske missionsforeninger har begrebet "månedsture" være aktuelt helt op til i dag.

¹³⁹ Den første splittelse af Nansensgade forsamlingen skete i forholdet til N.P. Lang. Omtales i en følgende artikel i denne antologi "Den rosenianske forbindelse mellem Skåne og Østdanmark skifter karakter".

¹⁴⁰ William Bredberg, *P.P. Waldenströms verksamhet till 1878*, (Stockholm: Missionsförbundets Förlag, 1948), 78-87. Rosenius havde udtrykt ønske om, at Pietisten skulle fortsætte med at udkomme efter hans død, men Rosenius havde

Waldenström indtog relativt tidligt en central placering i den rosenianske vækkelse. Han var i 1858 kommet som student til Uppsala, og i påsken samme år rejste Waldenström til Stockholm for at høre Rosenius prædike i Betlehemskirken.¹⁴¹ Her fik han kontakt med inderkredsen i den rosenianske vækkelse, bl.a. Rosenius selv.¹⁴² Waldenström blev i 1862 fil.kand. i de klassiske sprog, latin, hebraisk og græsk og året efter, 1863, fil.dr. med arbejdssted i Umeå fra 1865 og i Gävle fra 1874. Han blev derfor normalt tituleret ”Hr. Lektor”.¹⁴³

Det var især bogen ”Brukspatron Adamsson eller Hwar bor du?”, som gjorde Waldenström folkeligt kendt inden for vækkelsen.¹⁴⁴ Brukspatron Adamsson blev oprindeligt bragt i Stads-Missionären, tidsskrift for Stockholms Bymission. Senere blev disse afsnit samlet i en bogudgivelse, som i slutningen af århundredet var en de mest udbredte bøger i Sverige.

I 1872 skrev Waldenström en prædiken i Pietisten til 20. søndag efter trinitatis, som blev den egentlige anledning til forsonings-striden.¹⁴⁵ Året efter skabte samme prædiken yderligere et problem for Evangeliska Fosterlandsstiftelses styrelse. Det var besluttet, at der skulle udgives en

ikke bestemt nogen konkret efterfølger. Det andet blad som Rosenius redigerede ”*Missions-Tidningen*” havde Rosenius overdraget til Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen i 1863. Efter Waldenströms overtagelse af Pietisten blev der en kraftig debat om denne overdragelse og de teologiske konsekvenser af Waldenströms lederskab inden for den rosenianske bevægelse. Gunnar Wikmark, *G.E. Beskow och nyevangeliismen*, (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag, 1943), 4, drøfter hvor oplagt det egentlig var, at Waldenström overtog efter Rosenius’ død.

¹⁴¹ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 29-30.

¹⁴² Ernst Newman, *Den Waldenströmska försoningsläran i historisk belysning*, (Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag, 1932), 184.

¹⁴³ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 44-54. Larspers, *Ledning av väckelsesrörelsen*, 141-143.

¹⁴⁴ Newman, *Den Waldenströmska försoningsläran*, 165-184. Her giver Newman en grundig beskrivelse af Waldenströms ”roman”. Bredberg beskriver Waldenström i denne periode ”som den extrema nyevangeliismens talesman”. Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 54-60, nævner, at bogens store omdrejningspunkt er en forståelse af den frie nåde, som det eneste middel til omvendelse og bod, alt andet betegnes lovisk og selvretfærdigt. Bogen af Waldenström udkom på dansk i 1870, hvor sognepræst Wahl, Øster Snede, havde oversat den. I 1940 udgav Evangelisk Luthersk Missionsforening i Skjern bogen: ”Godsejer Adamsen eller Hvor bor du?” med lærer Mads Toft, Skjern, som oversætter. Gennem den danske rosenianske vækkelse kommer bogen til den tysktalende del i Lutherische Missionsverein, hvor ”Der reiche Gutsbesitzer” blev oversat til tysk og udgivet. Her bliver oversætteren Christian Bau dog siden gjort til forfatteren! Sidste tyske udgave udkom i 1991. Udgiverne af den danske såvel som den tyske udgave var miljøer, hvor den klassiske objektive forsoningsforståelse stod stærkt og ikke miljøer, der senere fulgte Waldenströms subjektive forsoningsforståelse; dette er muligvis årsagen til, at forfatternavne ikke tydeligt fremgår af udgivelserne. Første udgave i Sverige var forfatteren nævnt med P.W., men i senere udgaver stod hele navnet P.P. Waldenström.

¹⁴⁵ *Pietisten* juni 1872, 366ff. Denne prædiken er aldrig blevet holdt mundtligt. Den blev skrevet og bragt i *Pietisten* og offentliggjort på et tidspunkt af året, som ikke har sammenhæng med kirkeåret. Teksten til prædikenen var Matth. 13,44-46, lignelsen om skatten og perlen. Det falder uden for denne artikel at beskrive Waldenströms teologiske udvikling, men i et brev til sin sekretær Amy Moberg 23/4 1872, hvor prædikenen er skrevet, der giver Waldenström en ærlig beskrivelse af tanker og anfægtelser. ”... I hele den heliga Skrift finnes ingen tillstymmelse till detta uttryck: ”Gud är i Kristus försonad”, såsom du vidare skall finna i manuskriptet. Det är ju världen, som är försonad med Gud och aldrig tvärtom.” William Bredberg och Oscar Lövgren, *Genom Guds Nåd, Svenska Missionsförbundet under 75 år*, (Stockholm: Missionsförbundets Förlag, 1953), 51. Amy Moberg havde også været sekretær for Rosenius. Det var normalt hende, der gjorde teksterne i *Pietisten* klar til trykning.

prædikensamling med prædikener bragt i Pietisten fra 1867 til 1873. Her skulle Waldenströms "forsoningsprædiken" medtages. Styrelsen ønskede en anden eller i det mindste en lettere omskrevet prædiken, men dette modsatte Waldenström sig. Forlagsrettighederne blev opgivet af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen og tilkøbt af Waldenström personligt.¹⁴⁶

Konsekvenserne af denne prædiken blev den såkaldte "forsoningsstrid", som udspillede sig i årene 1872-1878. Der kan være en tendens til på dansk grund at isolere stridighederne inden for den rosenianske vækkelse til et teologisk spørgsmål om forsoningen alene, men det var langt fra tilfældet.¹⁴⁷

Der er tale om en række splittende spørgsmål:¹⁴⁸ a) *Skal vækkelsen på lokalt plan forstå sig selv som en missionsforening eller en menighed?* b) *Skal nadveren forvaltes og være en del af de troende vækkelsesfolk, eller skal man modtage nadveren i statskirken med manglende kirketugt?* c) *Skal lægmænd offentligt kunne forkynde uden at være i modstrid med den lutherske bekendelse?* d) *Forskellige opfattelser af forsoningsspørgsmålet.*

Indenfor den rosenianske vækkelse havde der siden stiftelsen af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen i 1856 været fløje. Den moderate fløj ønskede at bevare vækkelsen inden for statskirkens rammer, men dog fri og uafhængigt af præste- og biskopembedet. Den anden fløj var mere frikirkeligt tænkende.¹⁴⁹ Ikke alene i kirkesynet gjorde forskellen sig gældende, men også hvor stærkt helliggørelseskravet skulle vægtes i forkyndelsen, samt om en stadig ensidig evangelisk forkyndelse ville skabe en moralsk slaphed hos tilhørerne. I nadverspørgsmålet fik Waldenström støtte af den samme fløj, som støttede den stærke evangeliske forkyndelse. Dermed forenes det kongregationalistiske menighedssyn med den subjektive forsoningsforståelse.¹⁵⁰ Waldenström satte gang i den udvikling som kan udtrykkes: *missionsforening - missionsforening med nadver - menighed med nadver - altså frikirke.*¹⁵¹

Lægmandsforkyndelsen, som teologisk udfordring og problem i bekendelsesmæssig betydning, havde været en del af den rosenianske bevægelse helt fra begyndelsen af. Rosenius selv var lægmand,

¹⁴⁶ Bror Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet. En studie i den nyeangeliska rörelsens sprängning och Svenska Missionsförbundets utveckling till o. 1890* (Stockholm: Gummesons Bokförlag 1964), 90

¹⁴⁷ I brede danske kirkehistoriske fremstillinger f.eks. Bergmann, *Kirke historie bd 3*, 170, hvor forsoningsspørgsmålet nævnes først og som det vigtigste, og nadver og kirketugtspørgsmålene nævnes sporadisk. Det samme gør sig gældende hos Balling og Lindhardt, *Den nordiske kirkes historie*, 320.

¹⁴⁸ Larpers, *Ledning av väckelserörelsen*, 136-140.

¹⁴⁹ Newman, *Den Waldenströmska försoningsläran*, 225.

¹⁵⁰ Larpers, *Ledning av väckelserörelsen*, 135-145.

¹⁵¹ Larpers, *Ledning av väckelserörelsen*, 141.

og ikke kirkeligt ordineret. Han prøvede at imødegå dette dilemma gennem en formulering af et kirkesyn, hvor den sande kirke, var en usynlig kirke bestående af de troende. Disse troende, som udgjorde et fællesskab, der var lokalt forankret og havde dermed myndighed til at foretage en kaldelse af prædikanter, om denne tillige havde et indre kald fra Gud. Det ydre kald blev så formidlet af de lokalt troende.¹⁵² Allerede på Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens første årsmøde, 1857, blev kirke og embedssynet drøftet indgående. Et forsigtighedsprincip blev det rådende, hvor man ikke ønskede et brud med Svenska Kyrkan, men alligevel opfordrede til at etablere et fællesskab af missionsvenner rent lokalt uafhængigt af kirkens præsteembede.¹⁵³

Kraften og konsekvenserne af de såkaldte splittende spørgsmål bør også ses i lyset af, at Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen fra 1867 stod i en voldsom lederkrise. Stifteren og formanden for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, H. J. Lundborg, og den teologiske autoritet Rosenius døde henholdsvis i 1867 og 1868, dertil kom at W. Rudin blev tvunget til at søge sin afsked som missionsforstander i 1869. Waldenström var i 1867 blevet foreslået som leder af prædikantuddannelsen, og efter Rudins afgang blev Waldenström foreslået som missionsforstander. Begge opfordringer blev afslået. Waldenström havde således en stor autoritet blandt de almindelige missionsvenner, da han forstod at holde sig uden for de organisatoriske forbindelser.¹⁵⁴

I årene omkring Rosenius' sygdom og død, 1867-1868, blev det mere synligt, at der var de to ovennævnte holdninger inden for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen,¹⁵⁵ både i styrelsen og blandt

¹⁵² Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 42-46. Bror Walan, *Året 1878, Waldenströmföreläsningarna 1977*, (Stockholm: Gummessons Bokförlag, 1978), 22. Moberg og Sandell, *Teckning af Carl Olof Rosenii*, 193-196, hvor Rosenius redegør for: "Wi mena, att äfwen wi hafwa tillfälle att gå ut från werlden och orättfärdigheden, att fly främmande röster och kätterska minniskor, fastän wi icke gå ut från den utwärtens kyrkogemenskapen med den yttre församlingen, hwilken alltid består af både lefwande och döda medlemmar." 194. Sture Järpemo, *Väckelse och kyrkans reform. Från religiös sällskapsbildning i Stockholm till inre mission och samfund 1771 – 1858* (Uppsala: Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 1977) 42-45.

¹⁵³ Larspers, *Ledning av väckelserörelsen*, 136. Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 41, "Den pietiska ecclesiolismen med det dubbla spänningsförhållandet till både andra väckelserörelser och moderkyrkan Svenska kyrkan var sålunda den nyevangeliiska rörelsens kyrkosyn." Vigilius, *Kirke i kirken* redegør for hele denne komplekse problemstilling, og hvordan indremissionsforeningerne i de nordiske lande har argumenteret, og hvilken praksis disse har haft i virket som frie og uafhængige af statskirken.

¹⁵⁴ Larspers, *Ledning av väckelserörelsen*, 141-142.

¹⁵⁵ Disse fløje hænger i høj grad sammen med EFS's forhistorie. Den svenske afdeling af Evangelisk Alliance havde tilbage i 1853 udsendt de første kolpotører for at sprede åndelige skrifter. Der var både lutherske og baptistiske kolportører. I 1856 organiserede baptismen sig, og for om muligt at holde vækkelsen inden for Svenska Kyrkan og på det lutherske bekendelsesgrundlag blev EFS stiftet. Allan Hofgren, *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen – de första 100 åren*, artikel i Inger Hägg m.fl., *I detta tecken. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856-2006* (Stockholm: EFS Läser, 2006), 12-15. Ernst Newman, *Gemenskaps- och frihetssträvanden i svenskt fromhetsliv 1809-1855* (Lund: C.W.K. Gleerups Förlag, 1939), 94-100.

lederne for de enkelte landsdelsområder,¹⁵⁶ nemlig dem, som ønskede at Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen fortsat skulle have en loyal holdning til Svenska Kyrkan og så dem, der ønskede at arbejdet skulle bæres af en mere fri og uafhængig holdning til Svenska Kyrkan. Denne sidste fløj blev holdt tilbage af Rosenius' personlige holdning, men efter hans død i februar 1868 voksede indflydelsen for den mere frie holdning i forhold til Svenska Kyrkan.¹⁵⁷

Den anden strømning, den radikale strømning, forholdt sig afvisende til tanken om, at nationalkirken kunne betragtes som en ret kristen kirke. Forståelsen i denne mere radikale strømning var endvidere forståelsen af Kristi kirke som de troendes universelle fællesskab, og nationalkirken blot var en ydre, borgerlig ordening og institution. Lokalt ville det radikale vækkelsesfolk gerne samarbejde med en troende præst, men han skulle finde sin plads som bror blandt brødre. Han havde intet særligt embede og ingen særlige kirkelige rettigheder. Retten til at forvalte sakramenterne var givet til de troende og ikke til noget embede.¹⁵⁸

I foråret 1870 blev Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens styrelse splittet i nadverspørgsmålet. Da der ikke i styrelsen var enighed, blev det i praksis kolportørerne/prædikanterne, som angav linjen. En meget stor del af kolportørerne ønskede og havde arbejdet ivrigt for den radikale forståelse. Hovedparten havde således aktivt arbejdet for oprettelse af nadverforeninger, og dermed stadfæstede de det menighedssyn, der tog afstand fra foreningstanken og den mere statskirkeloyale holdning. Samme år, 1870, måtte Evangeliska Fosterlandsstiftelsens styrelse nedsætte en kommission, som skulle undersøge det, som mange kolportører ønskede, nemlig en indsættelse i deres kald gennem håndspålæggelse. Endnu engang blev Evangeliska Fosterlandsstiftelsens styrelse splittet i et spørgsmål om en konservativ, statskirkelig loyal linje eller en mere radikal kirke- og menighedsforståelse.¹⁵⁹ Evangeliska Fosterlandsstiftelsens styrelse prøvede at styre udviklingen ved at bruge Rosenius' autoritet, f.eks. ved kolportørmødet i Kristinehamn i foråret 1872, hvor styrelsen ønskede at formidle: ”Guds ord och Rosenii råd i nattvardsfrågan, dvs synen att väckelsens folk skulle deltaga i Svenska

¹⁵⁶ I de områder, hvor EFS havde arbejde, blev lederne og repræsentanterne for arbejdet benævnt som ”provinsombud”. I § 7 EFS' vedtægter fra 1874 står der: ”Till biträde vid utövande av Stiftelsens verksamhet kallar Styrelsen, efter samråd med missionsförening, där sådan finnes, i landsorterna bosatta män av den evang.-lutherska bekännelsen att vara Stiftelsens ombud därstädes”.

¹⁵⁷ Vigilius, *Kirke i kirken*, 127. ”I det første tiårsperiode havde den kirkevenlige fløj overtaget, ikke mindst på grund af Rosenius' indflydelse, men efter hans død øgede de kirkekritiske kræfter deres indflydelse”. Se også Walan *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 102-103 og Balling og Lindhardt, *Den nordiske kirkes historie*, 319.

¹⁵⁸ Vigilius, *Kirke i kirken*, 115; Walan *Året 1878*, 14-21; Walan *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 68.

¹⁵⁹ Laspers, *Ledning av väckelsesrörelsen*, 138 ; Walan, *Året 1878*, 26-30; Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 58-68. Carl Henrik Martling, *Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft* (Lund: Gleerups Förlag, 1958), 137-140.

kyrkans nattvarvsfirande och inte bilda en egen avgränsad grupp. Dessa frågor var viktiga för EFS delegation att få ge EFS syn på.”¹⁶⁰

Møllers deltagelse i forsoningsstriden

Møllers deltagelse i forsoningsstriden inden for den rosenianske bevægelse i Sverige er næsten helt forbigået i danske jubilæumsbøger og i øvrige fremstillinger.¹⁶¹ Anderledes forholder det sig imidlertid i Sverige. Her er Møller et kendt navn, og kendt som en særdeles aktiv debattør. Således nævner prædikanten Samuel Johansson,¹⁶² når han skal beskrive forsoningsstridens første tid efter Waldenströms skrift ”Om Försoningens betydelse”, at der kom flere modskrifter: et af Gustaf E. Beskow,¹⁶³ og to af prædikant Møller fra Bornholm under medvirken af O. Ahnfelt og et skrift af

¹⁶⁰ Larspers, *Ledning af væckelserörelsen*, 140. Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 45: ”Men längre än till förkunnelsen sträckte sig enligt Rosenius icke lekmananinflytandet i ämbetsfären. Sakramenten låg utanför lekmannens förvaltningsområde”; Vigilius, *Kirke i kirken*, 126-127, redegør for, at der i alle rosenianske vækkelsesbevægelser i Skandinavien har været debat om Rosenius’ kirke og embedssyn. Rasmussen, *C.O. Rosenius, Guds udvalgte redskab*, 49-64, har en længere diskussion om Rosenius syn på fri lægmandsvirksomhed og det kirkelige embede og kommer til den konklusion, at Rosenius’ holdning i kirkesynsspørgsmålet ikke var båret af en forståelse af Ny Testamente, men af en traditionsbåret forståelse. Rasmussen konkluderer, at Rosenius i kirke og embedsspørgsmålet ikke uden videre kan være vejleder for os i dag. Modsat mener kirkehistoriker Kurt E. Larsen, ”Lidt om Rosenius – en replik til debatten om folkekirkens tilstand” artikel i Menighedsfakultets studenterblad *IXTHYS* nr 2, Århus, 1998, 56, hvor Larsen skriver: ”Undertegnede, der kommer fra en tradition, hvor Rosenius aldrig har været nogen autoritet, vurderer hans kirkesyn anderledes positivt. Ud fra et betydeligt kendskab til luthersk teologi og fromhedstradition og ud fra en rig erfaring i sjælesorg og i praktisk vækkelsesarbejde bevarede han hovedet koldt trods de vanskelige kirkelige forhold i Sverige - og fastholdt et syn på kirke og folkekirke, som man ikke for hurtigt skal gøre sig færdig med.” Se også Flemming Kofod-Svendsen, ”Carl Olof Rosenius’ teologi med særlig henblik på hans kirkesyn”, *Dansk Teologisk Tidsskrift* 79. årg., 2016, 22-40.

¹⁶¹ Svaabeck, Rønne og Vestergaard (red.), *Luthersk Missionsforening 1868 – 1918. Mindeblade*, 47, nævner, at Møller skrev to indlæg i striden mod Waldenström. De to hæfter af Møller nævnes ikke af F. Larsen (red.), *LM 75 år*. Roswall, *En banebryder*, 101-103, nævner kortfattet Møllers deltagelse i forsoningsstriden. Det vil falde uden for denne artikels rammer at beskrive spændingen mellem foreningslinjen og menighedslinjen i de danske rosenianske foreninger (LM og ELM) op gennem tiden. I LM har der helt fra stiftelsen været en menighedslinje, som fra 1970’erne fik talspersoner i N.O. Rasmussen, Claus L. Munk, *Forholdet mellem lægmandsarbejdet og det kirkelige embede*” (Privat tryk, 1979). Seth Erlandsson, *Rosenius och kyrkofrågan* (Landskrona: Bokförlaget Per Jonsson, 1974), se Carsten Skovgaard-Holm, *Kald & Pligt. Luthersk Missionsforening og Leif Rasmussen i 40 år* (Hillerød: Logos Media 2005) 154- 167.

¹⁶² Sam A. Johansson, *Ur minnet. Skildringar och erfarenheter från den andeliga brytningstiden i vårt land under midten och senare hälften af förra århundradet*. (Eksjö: Smålands-Tidningens Förlag, 1911), 336-337. Sam. A. Johansson (1837 – 1917) er en relativt centralt placeret prædikant i Värmland, uddannet lærer, prædikant i rosenianske miljøer fra 1858. Redaktör af Göteborgs Veckotidning 1892-1909. Waldenström nævner ham som en af de nære venner. Paul Peter Waldenström, *Minnesanteckningar 1838-1875, samlade och ordnade av Bernhard Nyrén*, (Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag, 1928), 285.

¹⁶³ G.E.Beskow (1834 – 1899), EFS styrelse fra 1865 til sin død 1899, formand 1892 – 1899. Initiativtager til at bygge Blasieholmskyrkan 1868. Beskow var den mest kendte teologiske kritikere af Waldenströms forsoningslære. Udgav i 1873 det første kritiske skrift mod Waldenström, og samme år lukkede Beskow Blasieholmskirken for Waldenström. Wikmark, *G.E. Beskow och nyevangeliemen*, 213 – 230; Gunnar Wikmark, *Kyrkobyggaren på Blasieholmen. Gustaf Emanuel Beskows liv och gärning*, (Stockholm: Natur och Kultur, 1950), 174. ”Det var stridens dogmatiska innebörd, icke dess kyrkopolitiska betydelse, som uppkallade Beskow till aktivitet – det var icke ett kyrkobegrepp utan den ortodoxa försoningsläran, som han primärt ville försvara”, se endvidere Wikmark, *Kyrkobyggaren*, 175-182.

Peter Fjellstedt.¹⁶⁴ Møllers centrale placering i forsoningsdebatten nævnes også af Waldenström selv.

”En man, som mycket energiskt grep in i striden om försoningen, var en dansk, som hette Möller, till yrket smed och bosatt på Bornholm. Han var en ganska begåvad predikant. Han och en, som hette Andersen, reste på den tiden mycket i Sverige och voro gärna hörda. De predikade ofta i Blasieholmskyrkan och det med ganska stor välsignelse. Möller gav ut en skrift »Enten – eller», som är rätt snillrikt skriven.”¹⁶⁵

Møller udgav to skrifter mod Waldenströms forsoningslære. Det ville være forventeligt, at præster, prædikanter og teologer inden for den svenske rosenianske vækkelse ville være hovedaktørene i forsoningsdebatten, men det blev foruden Beskow altså Møller.¹⁶⁶ Tidsskriftet *Väktaren* giver nogle år senere en beskrivelse af Møller, hvor han var blevet kendt i større områder end Skåne: ”Fastän lekman ett af verktygen för Danmarks nu på ett hoppgifwande sätt uppblomstrande, genom lekmän bedrifna fria själawårdswerksamhet...”¹⁶⁷

Bredberg går så langt, at han skriver: ”Beskow och Wadström¹⁶⁸ blevo de, som jämte Ahnfelt och Möller så att säga höllo försoningsstriden vid liv, när striden ett tag efter ovan skildrade flod av skrifter och inlägg syntes lugna på.”¹⁶⁹

De første stridsskrifter. Aktivitet i årene 1873-74

Møllers første hæfte i forsoningsstriden, *Lektor Waldenströms försoningslära samt hans ”hwar står det skrifwet? Skärskådade wid Guds ords ljus*¹⁷⁰ angiver begrundelsen for, at en bornholmer deltager

¹⁶⁴ Peter Fjellstedt (1802-1881) svensk teolog og missionær. Udgav i 1877 ”Hvad lærer Bibeln om Försoningen?”

¹⁶⁵ Waldenström, *Minnesanteckningar 1838-1875*, 285 – 286. Udgiveren (Bernhard Nyrén) skriver i en fodnote: ”Møller udgav ock en stridsskrift mot Waldenström, vilken finnes översatt till svenska: »Lektor Waldenströms försoningslära samt hans ’Hwar står det skrifwet?’ Skärskådade wid Guds ords ljus af Chr. Möller (Bornholm)». Stockholm 1870. ” Rätteligen skrev Møller to hæfter/bøger, og de er aldrig udkommer på dansk, så der er ikke tale om nogen oversættelse. Udgivelsesåret var ikke 1870 men 1873. Bemærkelsesværdigt er det tillige, at Svenska Missionsförbundet i 50 års jubilæumsskriftet nævner mange skrifter og artikler i forsoningsstriden, men Møller er den eneste som nævnes med to skrifter! Axel Anderson, *Svenska Missionsförbundet. Dess uppkomst och Femtioåriga verksamhet I* (Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag, 1928) 44-45.

¹⁶⁶ Der blev udgivet omkring 180 større hæfter og bøger omhandlende ”forsoningen”. Blandt debattørene var biskopperne Billing, Beckman og Landgren, professorerne M.G. Rosenius og Hasselquist og præsterne Welinder, Linnarsson, Gestrin, Elander. Se Joseph Person, *Oscar Ahnfelt. En andelig ”trubadur”*, (Stockholm: Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, 1944), 195, her nævnes Møller fra Bornholm, som den mest aktive og ”bland det bästa, som i denne fejd skrevs till försvar för Skriftens försoningslära måste man säkert räkna den genuint rosenianske redaktören Chr. Möller från Bornholm”.

¹⁶⁷ *Wäktaren* 8/2 1877; *Wäktaren*. Tidning för stat och kyrka udkom i årene 1853 – 1888.

¹⁶⁸ Bernhard Wadström (1831 – 1918) svensk præst. En af EFS’ stiftere. Første redaktør af EFS’ officielle blad *Budbäraren* 1857.

¹⁶⁹ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 180.

¹⁷⁰ Hæftet på 32 sider blev udgivet af A.L. Normans Förlags – Expedition i Stockholm, 1873. Chr Möller (Bornholm),

i den svenske debat. Årsagen til deltagelsen er bl.a., at Guds Rige ikke kender nogen geografiske grænser, samt at Møller har et godt kendskab til Rosenius' skrifter og derfor ved, hvad Rosenius havde skrevet om forsoningen. Endvidere skriver Møller, at der er en tæt personlig forbindelse mellem danske og svenske missionsvenner, ja, blandt dem føler man sig ikke som en udlænding i åndelig henseende. Endelig, som en fjerde begrundelse for at deltage i den svenske forsoningsdebat, angiver Møller, at han imod sin vilje er blevet inddraget i forsoningsstriden, efter at en artikel, som han skrev i 1869, er blevet udgivet i Sverige.¹⁷¹

Artiklen "Guds vrede", som sagen drejede sig om, var oprindeligt bragt som en artikel i Budskabet, og senere blev artiklen udgivet som et selvstændigt hæfte.¹⁷² Dette hæfte blev oversat til svensk og udgivet i Jönköping 1873 under den usædvanligt lange og omstændige titel: "Har Gud någon tid varit wred på Menniskan? Några ord mot kyrkoherde P.P. Welinders¹⁷³ skrift "Om försoningens betydelse inför Gud" etc. Med anledning af Lektor Waldenströms predikan på 20:e Sönd. efter Trinitatis, från en qwinna af folket. Samt om Guds wrede af C. Möller. Öfwersatt från ett danskt exemplar."¹⁷⁴ Hæftet blev udgivet anonymt blot med det kryptiske af "en qwinna ur folket" men med forfatterangivelse C. Möller. Denne udgivelse var den første, som ønsker at stille sig på Waldenströms side, efter forsoningsprædikenen var bragt i Pietisten et år tidligere. Dette skaber selvsagt et problem for Møller, da han er imod Waldenströms nye forsoningsforståelse, og udgivelsen lader ingen tvivl tilbage, at det er imod Welinders indlæg i debatten.¹⁷⁵

Det første møde mellem Waldenström og Møller var i forbindelse med Värmlands

Lektor Waldenströms försoningslära samt hans "hwar står det skrifwet? Skärskådade wid Guds ord ljus (Stockholm: A.L. Normans Förlags-Expedition) Dette forlag udgav en del hæfter og bøger til rosenianske vækkelse. Ahnfelts sangbøger fra 1877 blev ligeledes udgivet af A. L. Normans Forlag. I øvrigt udgav forlaget ligeledes P.P. Waldenströms "Om Försoningens betydelse" i 1873.

¹⁷¹ Chr. Møller, *Om Guds Vrede*, (Rønne: Colbergs Bogtrykkeri, 1869). Oprindeligt bragt som en artikel i Budskabet nr. 3, 1869. Se Kofod-Svendsen "Chr. Møllers teologiske udvikling" hvor Kofod-Svendsen behandler sagen: "Sammenligner man Møllers artikel om Guds vrede fra 1869 og hans skrifter mod Waldenström, fremgår det tydeligt, at opgøret med Waldenström har afklaret hans eget syn." artikel i denne antologi. Årsagen og begrundelsen for at deltage i forsoningsdebatten se Møller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 3

¹⁷² Møller betegner selv hæftet, 32 sider, som en traktat, "taget af et paa Bornholm udkommende Maanedssblad".

¹⁷³ Per Persson Welinder (1819-1883) vækkelsespræst, kyrkoherde i Norre Åsum. Styremedlem og formand ved sin død for Kristianstads Traktatsällskap. Tilhørte den fløj i Traktatselskabet, som mente, at den evangelisk-lutherske bekendelse var afgørende imod den mere overkonfessionelle kristendomsforståelse. Se Larspers, *Konfessionelitet och medbestämmande*, 92-93".

¹⁷⁴ Udgivet på Halls Förlag, Jönköping 1873.

¹⁷⁵ At en sådan forveksling kan forekomme er ikke helt så underligt, når indledningen i Møllers hæfte var, at Gud er evig uforanderlig, samt at spørgsmålet er, hvordan udtrykket Guds vrede skal forstås. Christian Møller, *Om Guds vrede*, Rønne 1869, 3. Det var netop det, som den folkelige debat i spørgsmålet tog fat i. Mennesker forandrer sig, men ikke Gud; Møller, *Om Guds vrede*, 6.

Ansgariiforenings¹⁷⁶ årsmøde i Karlstad 9 og 10. juli 1873.¹⁷⁷ Dette blev det første af en række møder, hvor forsoningsspørgsmålet blev debatteret offentligt mellem Waldenström og Möller, og senere udviklede debatten sig til en hård avisfejde.

I det sene efterår, november 1873, samledes en række modstandere af Waldenströms nye forsoningsopfattelse¹⁷⁸ til et møde i Eslöv, nord for Lund i Skåne. ”I några dagar hafva nu Welinder, O. Ahnfelt, Anderson och Möller från Danmark varit samlade på Eslöf, för att, som jag hör, tillskapa ett nytt krigsvapen mot Hr Leckt.”¹⁷⁹ Mødet gentages året efter, 1874, den 9. og 10. september, hvor et større antal prædikanter var samlede i Eslöv, for at gennemgå bibeltekster omkring forsoningsspørgsmålet.¹⁸⁰ I et brev fra Möller til Olsson beskriver Möller,¹⁸¹ at han oplever tilstanden i Sverige som besynderlig og overraskende. Möller undrer sig over, at den nye forsoningslære kan brede sig så hurtigt, ja, folk er nærmest gået fra sans og samling. Det virker underligt på Möller, at folk ikke kan læse, hvad der egentlig står i Bibelen. Möller virker ked af det, når han slutter med at

¹⁷⁶ En sammenslutning af missionsforeninger i Värmland, som oprindeligt blev dannet for at være økonomisk garant for missionærer blandt hedninger, senere kom sammenslutningen også til at varetage indre mission. Navnet kommer fra Nordens apostel Ansgar, hvor 1000 året for hans død blev fejret i februar 1865, og Värmlands Ansgariiförening blev stiftet 5. marts 1865. En demokratisk förening. Oscar Lövgren, *Ur väckelserörelsens historia II. Värmlandskt fromhetsliv*. (Stockholm: Svenska Missionsförbundets Förlag, 1940), 214-221. Larspers, *Ledning av väckelserörelsen*, 64-66. Kirstinehamn var Värmlands Ansgariiföreningens centrum. U. forf. *Värmländska Ansgariiföreningens 40 års jubileum. Den 4 och 5 samt 7 juli 1905. Minnesskrift*, (Kristinehamn: A.F. Broströms Boktryckeri, 1905) giver en del faktaoplysninger om antallet af missionsforeninger, missionshuse, medlemmer m.v.

¹⁷⁷ *Wärmland Läns Tidning* 16. juli 1873. Ifølge avisen deltager også Andersen. Möller prædiker på andendagen ifølge det relativt fyldige referat. Spændingen mellem forening eller menighed er synlig gennem hele årsmødet. Ligeledes spørgsmålet om bekendelsestilknytning, luthersk eller en mere alliancepræget teologi, drøftes også meget intenst. Se også Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 172-173.

¹⁷⁸ Waldenströms forsoningsforståelse, se Newman, *Den Waldenströmska Försoningsläran*, 270-277. Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 163-171.

¹⁷⁹ Brev fra Sven Johansson til Waldenström 20/11 1873. Paul Peter Waldenström, *Brev samlade samt med inledning och anmärkningar försedda av W. Bredberg*, Andra delen 1876—1882. (Stockholm: Svenska Missionsförbundets Bokförlag, 1938). Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 172. Sven Johansson (1826 – 1906) var en kendt handelsmand, der tidligere var meget aktiv i arbejdet inden for Kristianstads Traktatsällskap se Johannes Thysell, *1855 – 1905 Kristianstads Traktatsällskaps 50 åriga verksamhet, historik och minnesskrift*. (Kristianstad: Kristianstads Traktatsällskaps Förlag, 1904), 63-105, I brevet fra Johansson til Waldenström forklarer Johansson, hvordan Möllers traktat ”Om Guds vrede” var blevet udgivet, samt hvordan det var ment som en støtte for Waldenström, men at Möller med sit egentlige forsoningskrift må have forandret opfattelse. Johansson blev senere af de ledende kræfter inden for Svenska Missionsförbundet fra 1878, i årene før stiftelsen var han tillige aktiv i de komiteer, der førte til dannelsen af Svenska Missionsförbundet. Se Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 356, og 360 og Larspers, *Konfessionalitet och medbestämmande*, 93, om Johansson.

¹⁸⁰ U. forf. *VSM 50 år*, 103. Mødet beskrives samt: ”protokoll saknas” og derfor kan der ikke gengives, hvilke enkeltheder der blev gennemgået drøftelserne. *Kofods dagbog* til 17. sept. nævner kortfattet, at han har været i Kbh. og Eslöv. U. forf. *VSM 50 år* beskriver endvidere, at rigtigt mange prædikanter fra alle dele af Skåne var mødt frem. Ahnfelt var der også, samt ”flera danska bröder voro närvarande”. Møderne også nævnt hos E.J. Ekmann, *Den inre Missionens Historia. Tredje Delen. III:2* (Jönköping: E.J. Ekmans Förlagsexpedition, 1922), 2786-2787

¹⁸¹ U. forf. *VSM 50 år*, 103. Ikke et kendt brev fra brevsamlingen. Möller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 26, her skriver Möller, at han frygter, at striden om forsoningen vil brede sig til Danmark.

skrive om den slaphed, der råder i det svenske folk i denne sag, netop det folk som ”eljest stått högt i mina ögon.”

Lidt afsmittende virkning fik forsoningsstriden også på den danske side, bl.a. på grund af den omfattende prædikantudveksling. Johannes Wittander beretter således, at der var flere prædikanter fra Skåne som via København skulle til Bornholm i sommeren 1873. I København træffer de bl.a. Ahnfelt. Dernæst følger et ordskifte mellem prædikant Per Jeppsson fra Hässleholm og Ahnfelt om forsoningsstriden. Nogle af prædikanterne skal rejse videre med damperen til Bornholm, og der forsætter debatten.¹⁸² Denne lille episode beskriver den tætte kontakt mellem de rosenianske missionsforeninger, samt at forsoningsstriden resulterede i en endnu større trafik af prædikanter over Øresund og Østersøen.

Internt i Fosterlandsstiftelsen var forsoningssspørgsmålet ikke blevet behandlet i styrelsen. Som tidligere nævnt, havde EFS' forlag en aftale om at udgive en prædikensamling af Rosenius og Waldenström. Dette voldte selvsagt et problem. Ved at udgive Waldenströms prædiken til 20. søndag efter trinitatis, ville Styrelsen vælge side og anerkende Waldenströms forsoningsopfattelse og dermed give den ret til at eksistere indenfor rammerne af Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen.

Fosterlandsstiftelsens officielle blad havde behændigt undgået at omtale striden hele efteråret 1873.¹⁸³ Bredberg skriver, at EFS' blad nærmest optrådte, som om der slet ikke var nogen splittelsesproblemer lokalt og regionalt. Derfor virkede det voldsomt og overvældende, at Møller og Beskow i december fik spalteplass i ”bihangen” til Budbärens, som bragte deres skrifter i udførlige uddrag.¹⁸⁴

Møllers skrift fra 1873 prøvede at give svar på de tre grundlæggende spørgsmål i debatten. a) Hvad menes der med, at Guds retfærdighed kræver et offer, og hvad menes med tilfredsstillelse af Guds hellighed? b) Er det ikke Kristus, der gennem sin stedfortrædende lidelse og død bærer straffen for Guds vrede? c) Var det ikke Gud, som modtager løsesummen, Kristi bod, gennem offerdøden?

Møller prøvede på grundlag af Rosenius' egen forsoningsforståelse at svare på de tre spørgsmål. Interessant er det, at Møller også prøver at påvise, at Waldenström ikke er konsekvent i sin egen tænkning ved at inddrage tidligere prædikener af Waldenström.¹⁸⁵

¹⁸² U. forf. *Några drag ur Redaktören J. Wittanders liv och verksamhet*, (Hässleholm: Missionsbladets Expedition, 1929), 28-30

¹⁸³ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet* 160-162; 174.

¹⁸⁴ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 174. Brag i december nummeret nr 12 i Budbärens ”vedhæng”. Bladet tog også i januar 1874 forsoningsopfattelserne op til drøftelse.

¹⁸⁵ Møller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 9; 11; 14 og flere andre steder kunne nævnes.

Møllers skrift kredser om det centrale spørgsmål i Waldenströms forsoningsopfattelse, hvor der efter Møllers opfattelse er sket en opdeling af forståelsen af Gud. Begreber som hellighed, kærlighed og vrede bliver spillet ud mod hinanden, og Guds kærlighed bliver som sådan prioriteret over de andre, hævder Møller.

Møller anklager ligeledes Waldenström for at fornægte Guds krænkede retfærdighed, der kræver straf over synden.¹⁸⁶ Møller slutter sit hæfte med at beskrive den nye opfattelse og sætter den over for den gamle opfattelse. Rosenius overfor Waldenström.¹⁸⁷ Især fastholder Møller, at der er afgørende forskel på Rosenius' forsoningsopfattelse og så Waldenströms, selv om sidstnævnte har hævdet, at der ikke er nogen forskel.¹⁸⁸

Årene 1875 – 1878

I sommeren 1875 var Møller og Andersen igen inviteret til Värmland for at medvirke ved Ansgariiforeningens årsmøde.¹⁸⁹ Hvor mødet i 1873 blev afholdt i Karlstad, blev det denne gang afviklet i Kristinehamn, centrum for Ansgariiforeningens arbejde og virksomhed. Her blev forsoningsspørgsmålet igen vakt til live.¹⁹⁰ Det store debatspørgsmål inden for den rosenianske vækkelse blev formuleret helt klassisk: ”Ejer hele verdens syndernes forladelse i Jesu død?”. Flere af deltagerne henviste til bekendelsesskrifterne, mens Waldenström gentagne gange fremførte sit slagord: ”Hvor står det skrevet?”.¹⁹¹ En langvarig debat var der netop om dette spørgsmål, hvor Møller aktivt tog del, og hvor Andersen havde været en af indledderne i spørgsmålsbesvarelsen.¹⁹²

¹⁸⁶ Møller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 7-8.

¹⁸⁷ Møller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 30-31.

¹⁸⁸ Møller, *Lektor Waldenströms försoningslära*, 8.

¹⁸⁹ Christian Møller, *Antingen – Eller. En röst till det svenska Zion med anledning af striden om Gud, Kristus och försoningen*. (Malmö: C.A. Andersson & C:S Boktr. 1876), 87. Møller henviser til årsmødet i sin bog, hvor der var forhandlingen over spørgsmålet: ”Hvad lærer Skriften om syndernas förlåtelse?” Møllers anden bog i forsoningsstriden blev udgivet i Malmö, men kan også, som den første rekvireres fra A.L. Normans i Stockholm. Bredberg, *P.P. Waldenströms verksamhet*, 197. *Göteborgs Weckoblad* (GW) 10. juli 1875 skriver, at omkring 6.000 deltog i årsmødet. Ved årsmødet var der også nadversamling i kirken; det bemærkes, at Waldenström deltog i uddelingen af sakramentet.

¹⁹⁰ Årsmødet i 1875 fyldigt er omtalt hos Ekman, *Den inre missionens historia* III, 2080 – 2087. Både Møller og Andersen deltager. Et af debat spørgsmålene hedder: Hvad lærer skriften om syndernes forladelse? Møller skal efter referatet udtale: ”Så väl i Luthers som Rosenii skrifter finnas stöd för den meningen, att världen har syndernas förlåtelse. Äger den icke syndaförlåtelse, så kan den icke taga den.” Waldenström slutter det store årsmøde af sammen med Andersen.

¹⁹¹ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 97.

¹⁹² *Göteborgs Weckoblad* 10. juli 1875. Meget ofte var der ved de forskellige årsmøder et tema, som blev splittet op i nogle dogmatiske spørgsmål. De forskellige prædikanter svarede derefter på disse spørgsmål, og der var efterfølgende debat om sagen. Avisens referat nævner, at der var livlig debat ved årsmødet i Kristinehamn. Andersens indlæg blev 24 år senere bragt som to artikler i *Mørke og Lys* 1899 nr. 7, 106-110, og nummer 8, 121-124.

Det er bemærkelsesværdigt, at Andersen og Møller er så aktivt deltagende ved årsmødet i Kristinehamn, som var et kerneområdet for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, og årsmødets spørgsmål var utroligt brandfarlige. Omkring 2/3 af samtlige tilsluttede lokalforeninger hos Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen på landsplan tilhørte Värmlands Ansgariiförening.¹⁹³ Endvidere var Värmland det område, hvor oppositionen til EFS-styrelsen var størst. Hovedparten af kolportørerne/prædikanterne var på Waldenströms side.¹⁹⁴

Bredberg nævner, at Kristinehamns årsmødedebat fik store konsekvenser. Dels var emnerne sprængfarlige, og stedet, Värmlands Ansgariiförening kunne ikke være farligere, samt at det var Møller og Waldenström, som var oplægsholdere ved årsmødet: ”Kombinationen av talare ägnad att ytterligare öka spänningen ”.¹⁹⁵

Resultatet af årsmødet, som blev fyldigt omtalt i aviserne, betød, at spændingerne inden for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen nåede nye højder, hvor både nadverspørgsmålet og den deraf følgende debat om det nye testaments menighedsopfattelse blev udslagsgivende. Debatten, nævner Bredberg, blev hurtigt en fløjkrig mellem Waldenström og den lokale præst Bergsten på den ene side, og danskerne på den anden.

Debatten på Kristinehamn årsmøde bliver beskrevet som hed, voldsom og ikke uden personlige angreb. Endvidere at det var første gang, hvor Waldenström fremlagde sin embedsopfattelse for en større forsamling.¹⁹⁶ En af præsterne i Kristinehamn, J. B. Unger, nævner, at Waldenström flere gange kom med sit slagord: ”Hvor står det skrevet?” og hver gang nogen af de andre prædikanter forsøgte med et svar ud fra Skriften, blev det ned- og latterliggjort.¹⁹⁷

Debatten blev særlig voldsom blandt kolportørerne, og de fleste var på Waldenströms side. Det

¹⁹³ Walan, *Året 1878*, 35, nævner ligefrem, at i Kristinehamn 1875 er Waldenström blandt sine venner, og derfor tør han virkelig formulere sig skarpt i forsoningsspørgsmålet; dette oplever Møller og Andersen, at de repræsenterer et mindretals synspunkt blandt årsmøde deltagerne og især hos prædikanterne.

¹⁹⁴ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 98. Walan, *Året 1978*, 34 - 35. Om kolportørernes rolle se Larpers, *Ledning av väckelsesrörelsen*, 145-146.

¹⁹⁵ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 198: ”Jämte Waldenström deltog som främmande talare de både bornholmarna Anderson och Möller”. Andersen var ikke fra Bornholm, men oprindelig fra Norge og bosiddende i København. Ekman, *Den inre missionens historia III*, 2080 – 2084. Walan henviser til en kilde, Nyvall, der i sin dagbog skriver om Kristinehamnårsmødet, at diskussionen indebar en fuldstændig forandring af stemningen i forsonings- og helliggørelsesspørgsmålene.

¹⁹⁶ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 97. Der henvises til en dagbog af Nyvall og til præsten i Kristinehamn J.B. Unger som beskriver diskussionen som voldsom med personlige angreb lige foran den forsamlede menighed. Debatten fortsætter blandt kolportørerne i mange timer efter mødet.

¹⁹⁷ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 97 note 79. Se også Møllers betragtninger, Møller, *Antingen - Eller*, 141-142. ”Hvar står det skrifvet? Frågar Waldenström och samlar omkring sig en massa anhängare, som afguda honom och hylla honom som en ny, epokgörande reformator, utan at inse, att hans hänvisning till hvad som står skrifvet är ingenting annat än en hänvisning till hans tolkning deraf...” Møller, *Antingen - Eller*, 141.

var kolportørerne, som kom rundt i de lokale missionsforeninger, derfor spredte den nye forsoningsforståelse sig meget hurtigt i Wärmland.¹⁹⁸

Striden i Kristinehamn, hvor Møller forsvarede den klassiske rosenianske forståelse af forsoningen og synet på Guds vrede, og hvor Waldenström var repræsentant for den mere radikale menigheds fløj, hvor denne fløj tillige ønskede en friere nadverforvaltning, forståelse af vennsamfundet som menighed, ikke blot en forening, samt kirketugt, og en ligestilling mellem prædikanten og præsten, da kommer Møller til at stå som repræsentanten for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens højre side, den statskirkeloyale, hvor Waldenström står for den kirkekritiske fløj.¹⁹⁹ En lidt paradoksal situation for den tidligere frimenighedspræst, med de stærke kirketugtmæssige holdninger, og ønsket om frigørelsen fra statskirken. Mange ting kan ændre sig på 10 år! Dog var det ikke sådan, at Møller forsvarede Fosterlandsstiftelsens kirkeloyale forståelse, faktisk findes der meget få udsagn om Møllers menighedsforståelse efter hans genindtræden i Folkekirken.²⁰⁰

Denne voldsomme konfrontation mellem Møller og Waldenström blev anledningen til en debat i aviserne.

Avisdebatten og endnu et stridsskrift

Den 19. november 1875 skrev Møller et langt indlæg i Göteborgs Weckoblad.²⁰¹ Årsagen til indlægget var en brevveksling mellem G. Thörn og Waldenström. Thörn var oprindeligt en af Waldenströms venner, men efter årsmødet i Kristinehamn spørger Thörn til Waldenströms teologiske

¹⁹⁸ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 98.

¹⁹⁹ Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 99. Walan anvender begreberne "kirkevenlige fløj" og "kirkekritiske fløj"; der er dels tale om den rosenianske ellipsestruktur, med missionshuset og sognekirken, dels også bekendelsesspørgsmålet, om arbejdet skal være luthersk eller være konfessionelt ubundet, som debatten og striden omhandler. Se også Karl Axel Lundqvist, *Organisation och bekännelse. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen och Svenska Kyrkan 1890-1911* (Klippan: Skrifter utgivna av Svenska kyrkohistoriska foreningen, 1977), 22-24; 28-31.

²⁰⁰ Vigilius, *Kirke i kirken*, 181-182, "En historisk analyse af Christian Møllers kirke- og embedssyn efter dannelsen af den ny missionsforening kompliceres af, at han yderst sjældent og kun nødtvunget formulerede sig herom". I brevsamlingen findes måske det eneste sted hvor Møller åbenhjertigt beskriver sit kirkesyn, helt uden politiske hensyn. Brev fra Møller til Olsson, 4/1 1889: "Som Du måske ved, var jeg i Sommer i Norge, og var en Del i de norske Frimenigheder. [Den Evangelisk Lutherske Frikirke] Det forekom mig at være noget af det sundeste og friskeste med Livet og Kjærligheden samt det enkleste og mest nytestamentelige i Forsamlings Ordning, som jeg har set".

²⁰¹ *Göteborgs Weckoblad* 19/11 1875, side 5. Redaktionen beklager Møllers tonefald i indlægget, men har valgt at bringe indlægget, for hvis man ikke optager indlægget, da kan man beskyldte avisen for at tage parti for Waldenström. I samme avis bringes Waldenströms svar på Møllers indlæg. Begge indlæg fylder hele side 5 og næsten hele side 6 i avisen. "Göteborgs Weckoblad, Tidning för kristelig och politisk upplysning" udkom hver torsdag i perioden 1875 – 1892. Se Gustafsson, *Nyevangelsemens kyrkokritik*, 197-198, hvor foruden Göteborgs Weckoblad også 7 øvrige aviser henregnes som Waldenströms talerør. Avisen i Göteborg blev udgivet af bogtrykker H. Hall, Jönköping, altså den person som udgav Møllers "Om Guds Vrede".

ændring, som blev åbenlys ved årsmødet. Thörn spørger enkelt: Det forekommer mig meget usammenhængende først at prædike, at verdens synd er borttaget, så den ikke findes mere og i næste øjeblik bliver der sagt, at synden er borttaget, men kun for dem som tror på Kristus. Dermed er forsoningen som en engangshandling i historien fjernet og lagt over til dem ”som stoler på Herren.” Dette påpeger Gustaf Thörn²⁰² (1828-1879) i brevvekslingen i Göteborgs Weckoblad.²⁰³

Møllers lange avisindlæg tager udgangspunkt i hans mundtlige indlæg fra sommerens årsmøde i Kristinehamn. Møller fremhæver bl.a. den ændring hos Waldenström, hvor der ikke længere er tale om en retfærdighed i Kristus for den faldne verden, men retfærdigheden beror på mennesket, der tager sin tilflugt hos Gud. Thörn tager også til genmæle efter Møllers indlæg mod Waldenström, til støtte for Møllers holdninger.²⁰⁴ Edvard Alfvegren²⁰⁵ (1846-1911) deltager også i avisdebatten hvor han bl.a. skriver: ”Hvad skal vi prædike, om ikke verden har syndernes forladelse, hvis vi prædiker at syndernes forladelse først skabes, når man tror dem, så bliver ingen troende.”²⁰⁶

I brevsamlingen mellem Olsson og Møller er der et brev hvor Møller beskriver, at han er næsten færdig med endnu et indlæg mod Waldenström, men er usikker om Göteborgs Weckoblad vil trykke det. Møller spørger Olsson om råd. Skal det skrives færdig og måske sendes til tidsskriftet Wäktaren? Måske skulle man sætte en annonce i Göteborgavisen, at man kan læse indlægget i Wäktaren. ”Visste jag blott Guds vilja”²⁰⁷

I 1876 udgiver Møller en længere debatbog på 143 sider.²⁰⁸ Bogen er en tung, fremadskridende

²⁰² Gustaf Thörn var ansat prædikant i Göteborg Evang. lutherska missionsf. fra 1863 til sin død 1879. *Göteborgs Weckoblad* den 21/8 1879 (dødsannonce) og 28/8 1879 længere nekrolog.

²⁰³ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 202-203. Brevvekslingen mellem Waldenström og Thörn i Göteborgs Weckoblad nr. 36-39, 1875. I et brev fra Waldenström til Erik Rosengren 20/3 1876 nævner Waldenström de ting, som han ønsker, at vennen har læst, for at de sammen kan tale derom: ”Om det öfriga i ditt bref hinner jag icke skriva utan önskar tala med dig derom. Du kan väl komma hit i Påsk någon gång. Under tiden vill jag bedja dig läsa min strid med Møller i Göteb. Wbl. n:o 47 för 1875, min brevveksling med [Thörn] i samma blad, min strid med G. Edv. A[lfvegren] i Svenska Posten i slutet af 1875 eller början af 1876 (jag minnes ej hvilket dera).” Det er værd at bemærke, at på dette tidspunkt af forsoningsstriden påpeger Waldenström selv, at det er disse debatter han ønsker at drøfte med sin ven. P.P. Waldenström, *Brev 1858 – 1882. Andra delen 1876 – 1882 av W. Bredberg*, (Stockholm: Svenska Missionsförbundet Bokförlag, 1938), 27-28.

²⁰⁴ *Göteborgs Weckoblad* 17/12 1875.

²⁰⁵ Alfvegren kyrkoherde i Eksta, Gotland. Blev afsat af EFS som provinsombud pga. sin positive holdning til Waldenström, men ændrede senere opfattelse tilbage til den klassiske forsoningsforståelse. Larspers, *Konfessionalitet och medbestämmande*, 98. Walan, *Församlingstanken i Svenska Missionsförbundet*, 174.

²⁰⁶ I avisen *Svenska Posten* 4/11 1875 fremhæver Alfvegren, at Waldenströms teologiske ændring får konsekvenser for frelsesvisheden; Alfvegren havde overværet debatten i Kristinehamn. Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 214.

²⁰⁷ Brev fra Møller til Olsson den 25/1 1876. Møller ønsker, at der tales imod den sejrstemning, som Waldenström har i vækkelsesmiljøet.

²⁰⁸ Chr. Møller, *Antingen – Eller*. Bogen må være udkommet sidst på året, 1876, da der side 141 henvises til en artikel fra en avis den 17. november 1876.

argumentation for Rosenius' forsoningsopfattelse. Møller angriber Waldenström ved at beskrive den nye forsoningsforståelse, som er noget helt andet end det, Rosenius lærte.²⁰⁹ Møller henter udtalelser fra Waldenström, dels i hans bøger, dels fra svenske aviser og fra de offentlige debatter, især Kristinehamnmødet.²¹⁰ I brevsamlingen mellem Olsson og Møller er der noget som tyder på, at Olsson har læst dele af Møllers manuskript.²¹¹ Med denne udgivelse bringer Møller sig i front som en af de mest markante og grundige Waldenströmsmodstandere. Møllers grundholdning: "det er enten Waldenström eller Rosenius", der findes ikke nogen form for kompromis. Der er ikke tale om samme syn, hvor man blot ligger vægten forskelligt og formulerer sig anderledes, nej, Møller stiller et enten-eller op.

Tonefaldet i Møllers bog er pågående. Waldenström lærer forkert i det grundlæggende dogme i den rosenianske vækkelse, nemlig om Kristi stedfortrædende gerning. Især når det gælder Waldenström formuleringer som, "det er selve mysteriet (forsoningen), som jeg ikke kan forklare", eller Kristus er en løsesum for vore synder, da er det en billedtale, en lignelse, for Gud ønsker ikke nogen løsesum.²¹² Her er Møller meget skarp når han hævder, at Waldenström hele tiden stiller spørgsmål, men svarene vender og drejer han, så hele forsoningsspørgsmålet bliver billedtale.²¹³

Igen tager Møller fat i Waldenströms sætning: "åskådning såsom i grunden ens med Rosenii verkliga lära", altså at Waldenström hævder, at der ikke er nogen forskel mellem Rosenius og hans egen forsoningsforståelse.²¹⁴ Der er nok ikke mange, som har et så stort kendskab til Rosenius' skrifter som Møller, da han gennem sin omfattende oversættervirksomhed har været alle artiklerne fra Pietisten igennem. Dette voldsomme engagement i forsoningsstriden betød endvidere, at Møllers fortsatte oversættelse af Rosenius først kunne udkomme i 1879, over 10 år efter de første to bind af Rosenius på dansk.

²⁰⁹ Newman, *Den Waldenströmska försoningsläran*, 287-289, hævder, at tonen i debatten blev hård bl.a. fordi hele indholdet i forkyndelsen inden for den rosenianske vækkelse var bygget op omkring satisfaktionslæren. Når dette grundlæggende dogme blev angrebet gennem Waldenström og senere fornægtet, da bliver Waldenström i dele af vækkelsesmiljøet betegnet som vranglærer, hvilket skaber den hårde debat.

²¹⁰ Møller, *Antingen - Eller*, 87-92.

²¹¹ Brev fra Møller til Olsson den 8/4 1876. Brevet har et PS, hvor Møller henstiller til Olsson, når han skal til Bornholm for at prædike, at han tager "mitt manuskript med Dig."

²¹² Møller, *Antingen - Eller*, 63-65

²¹³ Møller, *Antingen - Eller*, 67.

²¹⁴ Møller, *Antingen - Eller*, 102-103. Lars Lindberg, En strid i försoningens ljus, artikel i Rune Dahlén og Valborg Lindgårde (red.), *En historia berättas – om missionsförbundare* (Falköping: Bind 10 af Studia theologia Holmiensia, Kimpse, 2004), 52, nævner at Waldenströms forsoningslære er subjektiv i den forstand, at Gud ikke er objekt i forsoningen men subjekt, den handlende, men at Waldenström regnede med en objektiv, historisk dimension. Lindberg "En strid i forsoningens ljus", 59, er dog ikke i tvivl om, at Waldenström med sin forsoningsprædiken i 1872 satte en lavine i gang, da han stillede spørgsmål til alle de traditionelle dogmer inden for den rosenianske forsoningsforståelse.

Møllers udgivelse, ”Antingen – Eller”, får en voldsom modtagelse i Göteborg Weckoblad. Netop den avis, hvor Møller og Waldenström året før havde haft en heftig debat.

En to-spaltet annonce i Göteborgs Weckoblad den 23. februar gjorde avislæserne opmærksom på, at der var udkommet en bog af Chr. Möller, Bornholm.²¹⁵ Cirka tre uger senere bringer avisen et indlæg af Pastor N. Bergsten, Kristinehamn.²¹⁶ Han ønsker at imødegå den sag, som Møller har lagt ham i munden i ”Antingen – Eller”. Møller har nemlig skrevet, at en præst tog til orde i Kristinehamn-debatten og havde sagt, at der ikke var nogen syndernes forladelse, før man tror.²¹⁷ Bergsten redegør for sin sag og skriver:

”Tvärtom betonade jag på det kraftigaste, att hos Gud finnes förlåtelse, att denna förlåtelse icke är något som skall först förvärfvas eller blifva till genom vår tro eller bättring, utan att syndaförlåtelse, rättfärdighet och salighet finnes till för hela världen, är en gåfva, som Gud har i beredskap och genom evang. tillbjuder hela världen, men som menniskan dock icke eger, förrän hon verkligen tror på Kristus. Gud är alltid villig att förlåta, ja åstundar ingenting hellre än att få förlåta hela världen dess synder; men dock kan ingen menniska undfå syndernas förlåtelse, förrän hon bekänner sina synder och tror på Jesus.”²¹⁸

Dette eksempel viser netop, hvor noget af det springende punkt i forsoningsdebatten 1875 – 1878 ligger. Er forsoningens indhold, syndernes forladelse noget, som Gud skænker uafhængigt af al menneskelig indsats, eller er det gennem troen på Kristus, at forsoningens indhold skabes og tilregnes det enkelte menneske?

Møllers bog fik stor gennemslagskraft. Møller var en kendt skikkelse i den svenske rosenianske vækkelse, han var lægmand, hvilket gav en autoritet i miljøet, som præster ikke havde.²¹⁹ Møller kunne sætte sagen op, så det var enten Rosenius eller Waldenström. Enten den kendte lære fra Rosenius og Pietisten eller noget helt nyt, som Waldenström kom med. Møller trækker konklusionen

²¹⁵ Göteborgs Weckoblad den 23/2 1877, side 4, prisen for bogen er 60 öre. Som tidligere nævnt må bogen været trykt lige omkring årsskiftet.

²¹⁶ Göteborgs Weckoblad den 16/3 1877, side 4.

²¹⁷ Møller, *Antingen - Eller*, 90.

²¹⁸ Bergsten havde ved årsmødet i 1875 været meget aktiv i debatten på Waldenströms side i opposition over for Møller og Andersen, citat fra *Göteborg Weckoblad* 16/3 1875

²¹⁹ Gottfrid Billing (1841-1925) udgav kort før Møller, efteråret 1876, en artikel ”P. Waldenström contra den svenska kyrkan”, først blev den bragt i Svensk Tidskrift og udkom senere som en selvstændig bog. Men i vækkelsesmiljøet blev Billing anset for at være højkirkelig, og han argumenterede med Luther og ud fra bekendelseskriterierne, hvorimod Møller talte vækkelsens sprog, se Bredberg, *P.P. Waldenströms verksamhet*, 250. Rosenius’ broder, Martin G. Rosenius (1825 – 1901), teologiprofessor i Lund, udsendte også skrifter imod Waldenström uden den store folkelige gennemslagskraft.

i sin bog, hvor han i tre punkter sætter det nye overfor Rosenius' artikler i Pietisten.²²⁰ For det første drejer det sig om et enten – eller, Rosenius eller Waldenström. ”Det er omöjligt att med hjertat omfatta både den ene och den andra”. For det andet skriver Møller: Min bevisførelse, min forståelse af forsoningen er hentet fra Pietisten. Og for det tredje: Den gamle lære har ført rige frugter med sig i Guds Rige, altså underforstået, at Gud har vedkendt sig den klassiske forsoningsforståelse.

I Göteborgs Weckoblad kom der kort tid efter det første indlæg,²²¹ endnu et.²²² Indsenderen tager hele Møllers bog op til debat og slutter:

”Blott ännu en fråga till rösten från Danmark: Hvad tror hr M. sig hafva vunnit, om han genom sin bok kunde öfvertyga det svenska Sion om, att ”den nya åskådningen” är ”grundfalsk?” Måne några själar för Kristus? — Eller hvarigenom tror hr M. sig kunnat uträtta mest godt, genom att utsända ett fridens och försoningens ord, eller genom att stöta i stridshornet? — O, måtte aldrig någon sådan röst mer blifva hörd i Sion! — Det är icke parti, att hafva och predika en från en annan afvikande läromening, vore den än blandad med ganska mycken villfarelse, då dock Jesus allena framställes såsom syndares Frälsare, men det, att döma och förkättra, att söka uppelda Guds barn till nit om den eller den läraren, att utropa den, som icke är med om den åskådningen, som jag har, såsom hafvande det ”grundfalskt” o. s. v., det är att öfva den köttets gerning, som apostelen kallar parti. Gud hjelpe oss.”

Indsenderen, en O.L. taler altså kraftigt imod, at Møller kalder Waldenström for en vranglærer, og ligeledes, at der er tale om noget nyt og andet end det, som Rosenius også talte om.

En uge efter kommer Waldenström selv med et indlæg²²³ hvor han bl.a. skriver:

”Med anledning af åtskilliga bref anhåller jag att genom eder tidning få tillkännagifva, att jag icke ämnar egna Herr Möllers bok: ”Antingen — eller” någon granskning. Den boken är ett mästarprof på, hvad ett glödande partisinne kan åstadkomma af osanning och förvrängning.”

Waldenström ønsker ikke at komme i yderligere debat med Møller, og bogen afvises som ”partisinne”.

²²⁰ Møller, *Antingen - Eller*, 130.

²²¹ Walan, *Året 1878*, 37 nævner at Göteborgs Weckoblad og Nya Posten stillede sig på Waldenströms side.

²²² *Göteborgs Weckoblad* den 22/3 1877 side 3. Et relativt langt indlæg på næsten fire spalter.

²²³ *Göteborgs Weckoblad* den 29/3 1877.

Afslutningsvis skriver Møller en måned senere.²²⁴ Svaret fra Møller giver en forståelse af den rå tone og de personlige angreb, som prægede debatten. Møller svarede Waldenström bl.a.:²²⁵

”Men en sak blir ju icke sann derfore, att den utsages af P. W. och intet försök har af honom gjorts på att bevisa så förfärliga beskyllningar; de utkastas blott helt kort, tvärt och myndigt. Man behöfver ju sannerligen icke vara en P. W. för att kunna utslunga svåra ärekränkande beskyllningar, där man slipper mödan att bevisa dem. Men är han då verkligen så högt uppsatt öfver alla mensklige vilkor och förbindelser, eller har han verkligen den makten i det svenska Zion, att han blott behöfver utsäga ett ord, så måste det vara såsom, talat neder af himmelen? Det är väl ändå för mycket! Då han talar så groft må det vara hans ovilkorlige skyldighet att bevisa, hvad han säger. Och om han nu skulle vilja inlåta sig på att försöka det, så anhålles, att bevisen måtte bli utaf en annan art, än då han insinuerade det, undertecknad skulle förneka Christi Gudom.”

Debatten føres videre i spørgsmålet om den konfessionelle tilknytning inden for Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen. EFS's ledelse prøver at navigere i det stadige mere oprørte farvand i årene 1876 – 1878. Møller bliver foreslået som taler ved EFS årsmødet, sommeren 1877, men styrelsen ønsker ikke yderligere at skærpe modsætningen, så forslaget bliver afslået.²²⁶ Striden i EFS resulterede i en splittelse af den rosenianske bevægelse med stiftelsen af Svenska Missionsförbundet den 2. august 1878.

Forsoningsstriden i de skånske missionsforeninger

I de tre rosenianske missionsforeninger Västra Skånes Missionsförening, Hässleholms Lutherska Missionsförening og Nordöstra Skånes Missionsförening kom det ikke til splittelse mellem en Waldenström og en Rosenius fløj. I store dele af Sverige blev den rosenianske vækkelse sprængt i årene 1876-1878, men dette sket kun i et meget beskedent omfang inden for de tre skånske missionsforeningers område.²²⁷ Larspers nævner, at årsagen muligvis er: 1) alle de nævnte

²²⁴ *Göteborgs Weckoblad* den 20/4 1877.

²²⁵ Tilsvarende viser et brev fra Waldenström i denne periode, at han også oplever debatten meget hård: Det stormar förfärligt, men klippan står och jag står på klippan. Biskopen i Hernösand, Landgren, och smeden på Bornholm, Möller, räcka hvarandra handen, och Wäktaren sjunger deras lof, den rena läran till gagn. Lögn, förvrängning o. s. v. allt går an, bara det tjänar den rena läran. Waldenström, *Brev 1858-1882*, 71. Brev fra Waldenström til ukendt sendt den 20/3 1877.

²²⁶ Bredberg, P.P. *Waldenströms verksamhet*, 369 note 2. Förslag till årsmötet särskilt inbjuda dansken Möller, känd som Waldenströms-motståndare.

²²⁷ U. forf. *VSM 50 år*, 101 nævner, at ingen af forenings prædikanter gik over til den nye lære. Svensson (red.), *BV 50 år*, 17. Imberg (red.), *I Jesu spor, BV 100 år*, 39. U. forf. *NSM 50 år* 100 nævner, at en enkelt prædikant gik over til

missionsforeninger blev ledt af lægfolk, 2) alle de nævnte missionsforeninger havde deres historiske påvirkning fra Ahnfelt, 3) alle tre skånske rosenianske missionsforeninger havde nadverforeninger i deres midte.²²⁸ Disse tre forhold kunne være årsagen til, at den radikaliseringsproces, som skete i det øvrige Sverige, ikke vandt indpas i Skåne, da man allerede i disse rosenianske missionsforeninger levede i denne radikaliseringsproces. Arbejdet blev udformet uafhængigt af det kirkelige embede. Missionshuset var samlingsstedet, og man fungerede i praksis som en menighed og ikke som en forening, og endvidere var der mulighed for ”fri nadver” for dem, som ønskede det, i nadverforeningerne. I den fjerde rosenianske missionsforening, Luthersk Missionsforening i Østdanmark var det tilsvarende også tilfældet. Dog var der ikke dannet nadverforeninger inden for rammerne af Luthersk Missionsforening. I praksis betød afstanden til det kirkelige embede og gudstjenesten i sognemenigheden, at de rosenianske missionsfolk i vid udstrækning blev sakramentsløse.²²⁹

Forsoningsstriden ikke bare over Øresund, men over Atlanterhavet

I de store svenske indvandrer kredse i Amerika, især i midtvesten med centrum i Chicago, fik forsoningsstriden fra hjemlandet et tilsvarende forløb. Waldenströms bog, ”Om försoningens betydelse”, blev allerede i 1873 udgivet af den svenske evangelisk-lutherske missionsforening i Chicago. Her skal der ikke beskrives den side af forbindelsen mellem Østdanmark og Skåne, men blot nævnes, at Møllers bog fra 1876, ”Antingen – Eller” blev året efter, 1877, udgivet i Chicago.²³⁰ På modstandersiden var der en livlig kontakt mellem Welinder og professor og lederen af Augustana synoden, Tuve N. Hasselqvist (1816-1891).²³¹ Welinder skriver ligefrem, at gennem Beskows og Møllers skrifter har flere af Waldenströms tilhængere vendt sig fra hans forsoningslære. De rosenianske indvandrere blev ligeledes splittet op som i moderlandet i en luthersk konfessionel del og en ikke konfessionel bundet kirke.²³²

Waldenströms lære. U. forf. *HLM 50 år*, 78, nævner en prædikant

²²⁸ Larspers, *Konfessionalitet och medbestämmande*, 88-91. Kaas, *Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition i Danmark*, 142-143.

²²⁹ Vigilius, *Kirke i kirken*, 183.

²³⁰ Christian Möller, *Antingen – Eller*. (Chicago: Engberg & Holmberg, 1877). 159 sider, Malmö udgaven havde 148 sider.

²³¹ Persson, *Oscar Ahnfelt*, 202.

²³² Möller fik indbydelse til at komme til Amerika for at prædike, men svarer ”nej”; men flere steder i Budskabet, op gennem 1880'erne, bringes der uddrag af breve, som er modtaget fra Amerika. Brev fra Möller til Olsson 9/2 1888 skriver Möller: ”De siger, at jeg skal komme, det er min Pligt, Amerika har et Krav på mig osv (...). Det er især Staterne Viskonsin og Minnesota.” Svenska Evangeliska Missionsförbundet i Amerika blev stiftet 1885. Om forholdet mellem EFS og de svenske udvandrere se Thorbjörn Larspers: ”Hvor skall jag gå i kyrkan i Amerika” artikel i *Kyrkohistorisk Årsskrift* (Stockholm: Svenska Kyrkohistoriska Förening, 2014), 38-39.

Waldenström hos Ahnfelt

I brevvekslingen mellem Olsson og Møller i denne periode, hvor forsoningsstriden pågår, er der bevaret et brev,²³³ hvor Waldenström er omtalt. Møller skriver: ”Du vet jo om Ahnfelts jammerlige hopplösa tillstånd ock troligen också om PWs besök hos Aft.”. Brevet forsætter med at beskrive besøget hos Ahnfelt, og at han skulle være i en stor krise, samt at han afviser alle ”trøstegrunde”. Ahnfelt skulle ligeledes have sagt, at han har ødelagt Åndens værk i Sverige ved at opfordre Guds børn til strid imod Waldenströms forsoningslære. Møller skriver videre, at Jönköpings-Posten har opfordret sine læsere til forbøn for Ahnfelt.²³⁴

Ahnfelt var en indædt modstander af Waldenströms forsoningsopfattelse. Ahnfelt havde kaldt Waldenström for en kætter,²³⁵ og det var umuligt at være neutral over for en sådan farlig opfattelse, havde Ahnfelt hævdet. Waldenström besøger Ahnfelt i hans hjem i Karlshamn, og ved det første besøg kommer det til et forlig mellem de to, så der opstår et rygte, at Ahnfelt har skiftet opfattelse i forsoningsspørgsmålet. Ved et senere besøg var Ahnfelt mere afvisende.²³⁶

Forsøg på et skandinavisk møde

Den kontakt, der var mellem rosenianske grupperinger i Skåne, Østdanmark og områder af det østlige og sydlige Norge, skal ikke beskrives i enkeltheder i denne artikel. Men det skal blot nævnes, at i brevvekslingen mellem Møller og Olsson nævnes ønsket om, at der etableres en fælles skandinavisk roseniansk missionsforening. Ahnfelt havde gennem sine hyppige rejser i såvel Norge som Danmark mange kontakter, og det er muligvis gennem Ahnfelt, at skånske, norske og østdanske rosenianere udbygger kontakten med hinanden. I brevvekslingen mellem Møller og Olsson drøftes sagen over sommeren 1874,²³⁷ hvor Møller ligefrem skriver: ”Men hvad skal vi nu videre gjøre for beframjandet af vort ”skandinaviske” Möde?”. Møller havde været i Christiania i juni måned og havde haft to møder i den forbindelse, og missionær Andersen fra København var på brevskrivningstidspunktet selv i

²³³ Brev fra Møller til Olsson den 25/1 1876.

²³⁴ Ahnfelts depression i efteråret 1875 og vinteren er omtalt hos Lövgren, *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare*, 132-133. I foråret og sommeren 1876 deltager Ahnfelt igen med møderejser. Han er bl.a. i København for at deltage i Nansensgades Missionshus indvielse. I *Jönköpings-Posten* 12/1 1876 er der en artikel der beskriver Waldenströms besøg hos Ahnfelt i Karlshamn. Ahnfelt er dog allerede i Jönköping for at holde møde den 18/5 1876. *Jönköpings-Posten* 17/5 1876.

²³⁵ Waldenström, *Minnesanteckningar 1838-1875*, 273 og 285. Lövgren, *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare*, 82. Gustafsson, *Nyevangeliismens kyrkokritik*, 370-371, angrebet fra Ahnfelt var nådesløst og hårdt.

²³⁶ Lövgren, *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare*, 83.

²³⁷ Brev fra Møller til Olsson den 29/7 1874 og 14/8 1874.

Norge. Denne side af det skandinaviske rosenianske vækkelsesarbejde er ikke historisk undersøgt og beskrevet.

I juli skriver Møller til Olsson, at ”Andersen er jo nu med Badet i Mösseberga og gjør der, hvad han kan. Fra Norge have vi noget Håb at få Nordström og Aslaksen, om vi vilde betale deres Reise....”.

Severin Aslaksen,²³⁸ var emissær, altså lægprædikant, i Langesundsfjordens Indremisjonsforening.²³⁹ Det var en missionsforening, der havde sin venneskare området omkring Skien og Porsgrunn.²⁴⁰ Den anden, der nævnes i brevet, var Nordström. Han var ligeledes emissær og bosat i Drammen.²⁴¹ Begge disse personer var aktive i 1870’erne i kredsen omkring Wettergreen og Munch, som var personkredsen for oprettelsen af Den Evangelisk Lutherske Frikirke i Norge.²⁴² Selvom kildematerialet er sparsomt, giver det god mening, at disse to norske emissærer, med roseniansk evangelieforståelse og tillige en statskirkekritisk holdning, finder sammen med rosenianere fra Bornholm og Skåne.

Der bliver ikke noget skandinavisk roseniansk møde, men de kontakter, der etableres gennem Ahnfelt og videreføres i 1870’erne, fører til, at en række prædikanter fra de rosenianske missionsforeninger i Skåne foretager møderejser i Norge, samt at den splittelse, som fulgte af den svenske forsoningsstrid, også satte sig spor i Norge. En dansk prædikant, Christian Bau (1856-1897)

²³⁸ Om forbindelsen mellem Langesundsfjordens Indremisjonsselskap, tiden op til stiftelsen i 1866 og den Lammerske bevægelse samt om Aslaksen, der senere blev selskapets første sekretær (1879-1898) redegøres for i John G. Steane, *Fra Indremisjonsarbeidet i Telemark. Langesunds-fjordens Indremisjonsselskap gjennom 70 år*. (Skien: Langesundsfjordens Indremisjonsselskaps Forlag, 1936) og Jørgen Grave (red.), *I fedrenes spor. Langesundsfjordens Indremisjonsselskap gjennom 100 år* (Skien: Utgitt av Langesundsfjordens Indremisjonsselskap, 1966).

²³⁹ Netop Langesundsfjordens Indremisjonsselskap, stiftet 1866, tilhørte den såkaldte ”radikale” del af indremissionsvækkelsen i Norge. I den vestlige del af Norge var denne forståelse af lægmandens legitime kirkelige ret til at forkynde offentligt den almindelige, men i det østlige Norge var forståelsen anderledes, nemlig at lægmandsforkynderen stod under tilsyn af præsten. Carl Fredrik Wisløff, *Politikk og kristendom. En studie omkring oppropet ”Til Christendommens Venner i vort Land”*, (Bergen: A.S.Lunde & CO forlag, 1961), 36-39. Wisløff skriver: ”Det var i første rekke innen den ”radikale” lekmandsbevegelse Rosenius dannet skole. En kan nævne Anders Nielsen (1831 – 1907) som var redaktør av Langesundsfjordens Indremisjonsselskaps blad....” Det er altså inden for den østnorske radikale rosenianske vækkelsesbevægelse, at Møller har kontakt. Netop i det område hvor Ahnfelt og Lammers virkede 10-15 år tidligere. Wisløff antyder også s. 43-44, at ønsket om fri nadver i bedehusene var kommet fra Ahnfelt til området omkring Skien.

²⁴⁰ Ahnfelts kontakt med Lammers og kontakterne i netop dette område omkring Skien i det sydlige Norge, se Kaas, *”Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition i Danmark”*, 116-117.

²⁴¹ Nordström indvilligede i at fungere både som emissær i Drammen og som forstander for den lille nye frimenighed i Risør i 1877. Han nåede dog aldrig til at virke i denne specielle kombinationsstilling, da han døde i 1877. Andreas Holm, *Den norske frikirkes historie 1877-1927* (Moss: Forlagt av Frikirkens Bokforlag, 1927), 22.

²⁴² Terje Solberg, *Presterne Paul Petter Wettergreen og Johan Storm Munch som veiryddere for Den Evangelisk Lutherske Frikirke i Norge*, (Oslo: spesialavhandling i kirkehistorie ved Menighetsfakultetet i Oslo, 1981).

fra Haderslev,²⁴³ som var repræsentant for den klassiske rosenianske forsoningsforståelse, blev hentet til Christania for at bistå i en konflikt mellem den Waldenströmske og den rosenianske forsoningsforståelse. Endvidere må det nævnes, at de kontakter, som Møller fik i Norge, førte ham til nogle besøg inden for Den Evangelisk-Lutherske Frikirke, og netop i den forbindelse oplever Møller en menighedsorganisering, som samstemmer med hans eget syn. Endvidere møder Møller Paul Petter Wettergreen (1802-1887) i København juni 1884, hvor emner om de sidste tider og Jesu genkomst bliver drøftet.²⁴⁴

Konklusion

Den danske rosenianske bevægelse var helt fra sin begyndelse afhængig af svensk inspiration og arbejdskraft. Den rosenianske bevægelse kom til Helsingør gennem sangevangelisten Oscar Ahnfelt i foråret 1849. Senere blev der stiftet rosenianske foreninger i Østdanmark; Bornholm, Helsingør og København, efter svensk forbillede. Den svenske model i dansk kirkebillede blev en realitet. Hovedvægten blev lagt på missionshuset, bladudgivelser og ikke mindst brugen af kaldede prædikanter. Møder blev afholdt og afviklet uden medvirken af præster. I løbet af 1870'erne blev kontakten mellem de rosenianske grupperinger og Skåne væsentligt udbygget. De skånske rosenianske missionsforeninger, som var væsentligt større end de danske leverede i stadig større grad prædikant hjælp både til Nordsjælland, København og til Bornholm. Bornholmeren og Rosenius-oversætteren Chr. Møller, var den ledende i udbygning af forbindelsen mellem Skåne og Østdanmark gennem hans personlige venskab med formanden for Västra Skånes Missionsförening, Anders Olsson. Møller var en aktiv debattør i den såkaldte forsoningsstrid, der i 1878 førte til dannelsen af Svenska Missionsförbundet. Møller stod i hele den beskrevne periode som bærende af den klassiske rosenianske evangelieførståelse. Forholdet til de skånske missionsforeninger giver en nødvendig historiske baggrundsviden for at forstå Luthersk Missionsforenings holdninger og kirkepolitiske ageren fra foreningens begyndelse. Det er således ikke den bornholmske frimenigheds skygge, men den skånske rosenianske model, som er en ufravigelig faktor i Luthersk Missionsforening.

²⁴³ Kaas, "*Oscar Ahnfelt og den rosenianske sangtradition i Danmark*", 112 og 117. Forholdet i den lille evangelisk lutherske missionsforening i Christania, kaldet den svenske missionsforening, er ikke særlig velbeskrevet i litteraturen. Bau medvirkede ved årsmødet i 1888 i den svenske missionsforening. Det er ikke undersøgt i hvor høj grad, organiseringen og øvrige rosenianske kendetegn var til stede i denne lille missionsforening.

²⁴⁴ Solberg, *Presterne Paul Petter Wettergreen* nævner, at Møller og Wettergreen mødes i København, sommeren 1884. Olesen, *De frigjorte*, 200-201. Nekrolog i *Budbæreren* nr 17, 1889 s. 134 "I Sommeren 1884 foretog han en reise til Kjøbenhavn.... Fik Lejlighed til at samtale med den bekendte Chr. Møller fra Bornholm og Missionær Andersen."